

UNIVERZITA KARLOVA
FILOZOFICKÁ FAKULTA
KATEDRA ANDRAGOGIKY A PERSONÁLNÍHO ŘÍZENÍ

Jitka Černá

**Bytové semináře jako fenomén občanského vzdělávání
v období tzv. normalizace v Československu**

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Praha 2021

Vedoucí práce:

doc. PhDr. Martin Kopecký, Ph.D.

Na tomto místě bych chtěla poděkovat vedoucímu své bakalářské práce za cenné připomínky a rady při psaní práce a také za trpělivost. Dále bych chtěla poděkovat svým respondentům, že se rozhodli se mnou podělit o své vzpomínky a byli ochotni je reflektovat. Dále pak děkuji Adamovi, že mi byl oporou.

Prohlašuji, že tuto diplomovou práci jsem vypracovala samostatně, že v ní řádně cituji všechny použité prameny a literaturu a že tato práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

.....

datum

.....

podpis autorky

Abstrakt

Práce se zabývá tzv. bytovými semináři v socialistickém Československu, které do značné míry utvářely neformální občanské vzdělávání v době normalizace, kdy byla mnoha lidem účast na formálním vzdělávání odepřena. Cílem práce je popsání reflexe motivace k účasti na bytových seminářích, jaká očekávání měli účastníci od seminářů a zda byla tato očekávání splněna. Reflexe účastníků budou v práci popsány na základě jejich výpovědí. Výpovědi účastníků budu dále vzájemně porovnávat. Očekávám, že se reflexe motivace účastníků budou lišit podle toho, do jaké míry se účastník zapojoval do občanských aktivit. Dále se práce snaží zjistit, jak docházení na semináře obohatilo jejich účastníky a jaké byly jejich motivace k participaci v disentu. Nejprve je charakterizováno občanské vzdělávání. Poté jsou přiblíženy přínosy občanského vzdělávání, a zároveň jsou popsána specifika občanského vzdělávání. Občanské vzdělávání je v práci řešeno kontextualizovaně, s ohledem na československý disent. Dále je širě rozvíjeno téma československého disentu. Klíčové pro účely práce jsou vzdělávací aktivity disentu, především tzv. bytové semináře a podzemní univerzity. Empirické šetření je realizováno formou polostrukturovaných rozhovorů s účastníky seminářů. Bude provedeno 7 polostrukturovaných rozhovorů s účastníky seminářů, respondenti byli vybíráni na základě účasti na relevantních bytových seminářích v Praze. Rozhovory jsou mimo jiné zaměřené například na subjektivní přínos vzdělávacích aktivit pro účastníky z hlediska občanského étosu. Cílem těchto rozhovorů je zjistit, jak podle účastníků seminářů bytové semináře obohacovaly tehdejší občanskou společnost.

Klíčová slova

Československo, komunismus, normalizace, disent, vzdělávání dospělých, filozofie, občanství, občanské vzdělávání, bytové semináře

Abstract

The thesis deals with the so-called housing seminars in socialist Czechoslovakia, which to a large extent formed non-formal civic education at the time of normalization, when many people were denied participation in formal education. The aim of the work is to describe the reflection of the motivation to participate in housing seminars, what expectations the participants had from the seminars and whether these expectations were met. The reflections of the participants will be described in the work based on their statements. I will further compare the participants' statements. I expect that the reflections of the participants' motivation will differ depending on the extent to which the participant was involved in civic activities. Furthermore, the work tries to find out how attending the seminars enriched their participants and what were their motivations for participating in dissent. First, civic education is characterized. Then the benefits of civic education are presented, and at the same time the specifics of civic education are described. Civic education is contextualized in this work, regarding Czechoslovak dissent. The topic of Czechoslovak dissent is further developed. The key activities for the work are the educational activities of the dissent, especially the so-called housing seminars and underground universities. Empirical research is carried out in the form of semi-structured interviews with seminar participants. There will be 7 semi-structured interviews with seminar participants, respondents were selected based on participation in relevant housing seminars in Prague. The interviews focus, among other things, on the subjective benefits of educational activities for participants in terms of civic ethos. The aim of these interviews is to find out how, according to the participants in the seminars, the housing seminars enriched the then civil society.

Key words

Czechoslovakia, communism, normalisation era, dissent, adult education, philosophy, citizenship, citizenship education, housing seminars

Obsah

0	Úvod.....	8
1	Občanské vzdělávání	10
1.1	Vývoj občanského vzdělávání v Evropě	11
1.2	Vývoj občanského vzdělávání v českých zemích	14
2	Disent v normalizačním Československu	16
2.1	Stručná charakteristika období	16
2.2	Vznik disentu.....	16
2.3	Postavení disentu v rámci československého politického systému.....	18
2.4	Struktura disentu	20
2.5	Vzdělávací aktivity disentu	24
3	Bytové semináře a podzemní univerzita	25
3.1	Vznik a vývoj bytových seminářů.....	25
3.2	Obsah bytových seminářů	29
3.2.1	Semináře v Jirchářích.....	30
3.2.2	Semináře Daniela Kroupy.....	31
3.2.3	Semináře Julia Tomina	31
3.2.4	Semináře Ladislava Hejdánka.....	32
3.2.5	Semináře Jana Patočky	32
3.2.6	Semináře u Ivana Havla	33
3.3	Účastníci seminářů	34
3.4	Podzemní univerzita a „ostrůvky svobody“	34
4	Empirické šetření: Reflexe přínosů bytových seminářů pro tehdejší občanskou společnost z pohledu posluchačů a přednášejících	38
4.1	Metoda šetření	38
4.2	Písemné prameny a literatura	38
4.3	Rozhovory	39
4.4	Etika šetření.....	40
4.5	Struktura šetření	40
5	Diskuse.....	45
6	Závěr	49
7	Soupis bibliografických citací.....	51
8	Přílohy.....	59
	Příloha A – Seznam probíraných témat a přednášejících na Pondělcích Ivana Havla v letech 1977-1989	59
	Příloha B – Seznam probíraných témat a přednášejících na kurzu Kamily Bendové mezi lety 2001–2007.....	66
	Příloha C – Scénář rozhovoru	69

Příloha D – Informovaný souhlas	70
Příloha E – Seznam narátorů.....	71

0 Úvod

Tato bakalářská práce se zabývá problematikou bytových seminářů v normalizačním Československu. Ačkoliv občanské vzdělávání dospělých nebylo v Československu ničím novým, právě uvedená specifická forma, ve které se odehrávalo během tzv. normalizace, byla naprosto unikátní. Tomuto fenoménu je důležité se věnovat i proto, že po skončení tohoto období k jeho pokračování již v Československu nedošlo.

Přístup obyvatel ke vzdělávání, ale i k vzájemnému sdílení znalostí a zkušeností, byl už od roku 1948 značně ztížený nejen vládnoucí mocí, která se snažila tuto sféru ideologizovat a politizovat, ale také přístupem k novým vědeckým poznatkům v rámci některých oborů. Z politických důvodů bylo v průběhu let 1948–1989 mnoho lidí vyloučeno z veřejného života, což mělo za následek právě to, že se snažili uspokojit svoji potřebu vzdělávat se neoficiálně, například na bytových seminářích. Podobný vzorec můžeme v té době pozorovat i v ostatních zemích tzv. východního bloku, např. východního Německa či Polska, pro účely této práce se však budu věnovat především československému, respektive českému prostoru.

V období tzv. normalizace můžeme vysledovat mnoho aktivit odpůrců proti režimu, nicméně vzhledem k jejich pestrosti a rozšíření napříč disentem není snadné je zmapovat jako celek. Práce si klade za cíl primárně popsat vybrané občansko-vzdělávací iniciativy jednotlivých představitelů disentu, a to především v Praze.

Otázkou nicméně zůstává, zda můžeme bytové semináře popisovat pouze jako občansko-vzdělávací fenomén. V empirické části práce bych ráda zjistila, zda byla hlavním motivem pro účast na seminářích touha po nových znalostech a snaha se dále vzdělávat, či zda se jednalo spíše o jakési vytváření bezpečného intelektuálního prostředí pro jedince, kteří se v prostředí, do kterého se dostali, často z důvodu nesouhlasu s režimem, nemohli dostatečně intelektuálně realizovat.

V práci vycházím především z literatury Barbary Day, Caroline Von Graevenitz, Milana Otáhalu, která se věnuje především bytovým seminářům, ale také dobovému kontextu, který pomáhá čtenáři pochopit, proč se bytové semináře v období tzv. normalizace rozvíjely. Kromě odborné literatury jsem vycházela také z výpovědí pamětníků a pramenných záznamů o seminářích. Jedním z mimořádně bohatých pramenů jsou podrobné seznamy Ivana Havla o bytových seminářích z let 1977–1989, kde jsou uvedena probíraná témata i přednášející. Těmto seminářům jsem se rozhodla věnovat samostatnou podkapitolu.

Na základě studia literatury i pramenů jsem zjistila, že se tématem bytových seminářů zabývá spíše česká historiografie, nicméně propojení s tehdejší realitou občanského vzdělávání dospělých je stále málo zohledňované. Nabízí se otázka, zda je tento nedostatek způsoben nedostatkem pramenů, či zda se historie občanského vzdělávání dospělých zabývá především obdobím mezi lety 1948–1968.

Hlavním cílem této práce je popsání reflexe motivace k účasti na bytových seminářích, jaká očekávání měli účastníci od seminářů a zda byla tato očekávání splněna. Reflexe účastníků budou v práci popsány na základě jejich výpovědí. Cílem práce bude identifikovat důvody, proč se členové disentu rozhodli účastnit se bytových seminářů, a zda měli pocit, že svojí činností přispívají k rozvoji svébytné občanské společnosti v Československu. Dále se práce snaží zjistit, zda docházení na semináře obohatilo účastníky v jiných aspektech jejich života během komunistického režimu i po jeho konci.

Nejprve budou popsány základní aspekty občanského vzdělávání a jeho rozvoje v průběhu 20. století, poté se práce bude zabývat otázkou disentu v Československu. Poté bude následovat analýza výstupů rozhovorů s účastníky bytových seminářů. Primární pro účely této práce bude zjistit, zda se účastníci seminářů cítili ukotvení se zbytkem skupiny, do které v rámci seminářů náleželi, a zda docházení na semináře ovlivnilo jejich tehdejší i pozdější občanské postoje.

1 Občanské vzdělávání

Občanské vzdělávání definuje Kopecký takto: „Občanské vzdělávání (angl. *citizenship education*) je součástí vzdělávání dospělých či dalšího vzdělávání, jež vytváří širší předpoklady pro kultivaci člověka jako občana, pro jeho adaptaci na měnící se sociální a politické podmínky (proto je rovněž používán pojem politické vzdělávání), slouží k urychlení a dotváření socializace a občanské hodnotové orientace“ (Kopecký, 2016, s. 2).

Cílem občanského vzdělávání je zapojit jedince do společnosti natolik, aby byl schopen se aktivně účastnit veřejného života. Konečným cílem občanského vzdělávání by mělo být tzv. odpovědné občanství (Štěrba et al., 2018, s. 7). Přínos občanského vzdělávání pro společnost spočívá v tom, že jedinec rozumí principům fungování veřejného dění a umí s nimi pracovat.

Je nicméně nutné zdůraznit, že cílem občanského vzdělávání není pouze schopnost participace na moci, ačkoliv jiné formy zapojení se do občanské společnosti jsou v současné době často opomíjeny například z hlediska jejich časové náročnosti (Kopecký, 2004, s. 25).

„Za výstup občanského vzdělávání můžeme pokládat například sociální kapitál. Ten je provázán s otázkou důvěry, která je vytvářena blízkostí vztahů mezi vzájemně se vzdělávajícími jedinci. Tento kapitál se udržuje a „...vytváří všude tam, kde je možná vzájemnost a spolupráce mezi lidmi...“, a proto ho můžeme vnímat jako určité bohatství, jímž současně disponují jednotlivci i skupiny...“ (Kopecký, 2011, s. 13).

„Pod občanské vzdělávání spadají nejrůznější aktivity a činnosti, které mají vést k větší informovanosti o veřejném dění, a k rozvoji demokratické společnosti“ (Protivínský a Dokulilová, 2012, s. 13). Občanské vzdělávání dospělých podle Charty Rady Evropy zahrnuje „...veškeré vzdělávání, školení, šíření povědomí, informování, praktiky a aktivity, které jedincům umožňují nabýt znalostí, dovedností a rozvíjejí jejich postoje a chování tak, aby byli schopni uplatňovat a hájit svá demokratická práva a povinnosti ve společnosti, ctít rozmanitost a sehrávat aktivní úlohu v demokratickém životě, s ohledem na prosazování a ochranu demokracie a právního státu“ (Rada Evropy, 2010, s. 7).

Za ideální výstup občanského vzdělávání je považováno tzv. aktivní občanství. Aktivní občanství není novodobým trendem občanského vzdělávání, spíše je v současné době kladen důraz na potenciál aktivního občanství ve společnosti. Míru tohoto potenciálu je možné odhalit na základě indikátorů aktivního občanství (Kopecký, 2016, s. 7). Několika základními indikátory existence tzv. aktivního občanství u jedince jsou například:

- dobrovolná činnost v organizaci
- organizované aktivity pro komunitu
- účast ve volbách
- zapojení se do politické strany
- zapojení se do zájmové skupiny
- nenásilné formy protestu
- zapojení se do veřejné debaty

Pokud se budeme snažit popsat indikátory občanského vzdělávání jako celku, budeme je muset rozdělit do několika podskupin. Informace získané občanským vzděláváním dělí studie na znalosti, dovednosti, postoje a hodnoty (Rada Evropy, 2010, s. 31).

Kromě pojmu aktivní či odpovědné občanství se dále můžeme v odborné literatuře setkat s pojmem občanský étos. Občanským étosem můžeme definovat soubor postojů, které charakterizují občanskou společnost. Občanský vyspělý člověk je totiž schopen si uvědomovat svoje závazky vůči zbytku společnosti (Rada Evropy, 2010, s. 31). Občanský étos (angl. *civility*, nebo také *social civility*). je vnímán jako „...jedna z částí identity jedince, nikoliv jako vedlejší produkt souběhu ekonomického a politického třídního zájmu, jak ho vnímají jiní autoři“, uvádí ve své studii Marada (Marada, 2000, s. 401). Ve své studii dochází k závěru, že mnoho současných autorů navazuje na tezi Jürgena Habermase, že „...občanský duch univerzálního lidství se utvořil jako součást třídního vědomí moderní buržoazie...“ Oproti tomu např. Klaus Eder nebo Pierre Bourdieu představují étos občanství především jako kulturní nástroj, který pomáhá jedinci vytvářet jeho sociální a kulturní identitu (tamtéž, s. 401–402).

V rámci školního vzdělávání existují k tzv. výchově k aktivnímu občanství základní principy, které definují obsah a formu takového vzdělávání. Podle Protivínského a Dokulilové patří ve sféře školství mezi tyto principy následující:

- Induktivní přístup – žáci by měli v hodinách řešit konkrétní situace a ty se poté snažit zobecnit
- Aktivní přístup – cílem občanského vzdělávání by mělo být také to, aby si žáci vyzkoušeli co nejvíce aktivit, místo pasivního přijímání faktů
- Relevantní výuka – v rámci občanského vzdělávání by měl vyučující vybírat taková témata, která mají reálné využití v životě žáků, případně jejich místa bydliště
- Kooperativní přístup – žáci by měli pracovat ve skupinách
- Interaktivní výuka – výuka by měla ideálně probíhat i za pomoci diskuse
- Kritický přístup – vyučující by měl vést studenty tak, aby byli schopni obhajovat vlastní názory a pracovat s názory ostatních
- Participace – vyučující by měl umožnit žákům, aby se zapojili do vlastního vzdělávání, například tím, že vyberou téma k diskusi během hodiny, případně je zapojit do správy školy (Protivínský a Dokulilová, 2012, s. 14).

Občanské vzdělávání na školách v České republice se zároveň řídí pravidly stanovenými vládou ČR, mezi které patří například zákaz indoktrinace, podpora samostatného myšlení občanů a nutnost prezentovat kontroverzní témata z více úhlů pohledu tak, aby si žáci byli schopni vytvořit vlastní názor (Odpovědné občanství, nedatováno, nestránkováno).

Podle zjištění centra EDUin je občanské vzdělávání na školách potřebné mimo jiné i proto, že jeho absence může v konečném důsledku vést k nezájmu budoucích dospělých o veřejné dění (EDUin, 2019, nestránkováno).

1.1 Vývoj občanského vzdělávání v Evropě

Z hlediska historického vývoje můžeme občanské vzdělávání dospělých považovat za velmi zavedené. První pokusy o něj proběhly již v období antiky, kdy bylo nutností, aby plnoprávní občané rozuměli procesům vládnutí a byli schopni se do nich sami zapojit (Multikulturní centrum Praha, 2019, s. 2). Občanství bylo navíc další rolí k těm, které jedinec v každodenním životě zastával. První moderní teorie občanské společnosti se objevily v době osvícenství, což můžeme přisuzovat myšlenkovému posunu tehdejší evropské civilizace. Reformační a později liberální a osvícenské snahy měly jedno společné – přesvědčení, že teprve autonomní jedinci budou schopni obstát v moderním světě. O několik desítek let později můžeme v Evropě sledovat vzestup nejrůznějších sociálních a nacionálních hnutí, která často přicházela do střetu

s vládnoucí mocí. Je nicméně důležité si uvědomit, že občanská společnost nevznikala pouze reakcí na tento střet, nehledě na skutečnost, že ani absolutistické státy v 18. a 19. století nebyly rigidní vůči modernizaci státu a myšlení jeho obyvatel, právě naopak. Kopecký uvádí, že „...jednou z cest této modernizace byla právě spolupráce tehdejších intelektuálů s vládnoucí mocí“ (Kopecký, 2004, s. 28).

Abychom nicméně dokázali pochopit směr, kterým se občanské vzdělávání v této době vydalo, musíme pochopit i tehdejší pojetí vzdělávání dospělých. Zatímco v 18. století patřilo mezi hlavní cíle vzdělávání dospělých získání především praktických dovedností, například v zemědělství či práci v průmyslovém prostředí (tzv. lidové vzdělávání), 19. století přineslo tzv. salonní vzdělávání, kde docházelo k vzájemnému sdílení znalostí, postojů a hodnot (Kalnický, 1996, s. 195).

Rozvíjení praktických znalostí širších společenských vrstev se věnoval například Nikolaj Frederik Severin Grundtvig, který se v Dánsku zasloužil o vznik prvních lidových vysokých škol. Tyto lidové školy měly za cíl umožnit vzdělávání bez ohledu na společenskou třídu, věk, pohlaví či povolání (Palán, 2002, s. 42). Zásadami Grundtvigových škol bylo osvícení ducha, těla i mysli a bylo primárně dobrovolné a bez závěrečných zkoušek, které by mohly některé uchazeče odrazovat od studia (Skovgaard–Petersen, 1990, s. 286). Kopecký uvádí: „Dánské vzdělávací hnutí bylo programově nezávislé na státu a reagovalo na ohrožení dánské samostatnosti a kulturní svébytnosti“ (2016, s. 15). Jedním z důvodů vzniku lidových vysokých škol byla změna volebního systému, ve kterém do jedné z komor parlamentu mohli kandidovat i zástupci rolnictva (později sdružovaní do Agrární strany). Můžeme sledovat, že tato skutečnost byla důvodem pro občanské vzdělávání i v pozdějších letech v ostatních evropských zemích. Koppová uvádí, že vzhledem k angažovanosti této vrstvy obyvatel v politice vznikla potřeba instituce, která by jim poskytla potřebné znalosti o společnosti, fungování obcí, pravidla společenského chování, atd. (Koppová, 2012, s. 12).

Z dalších snah evropských intelektuálních špiček můžeme jmenovat například francouzské socialistické utopisty, jmenovitě Charlese Fouriera a jeho koncepci komunitního vzdělávání v rámci specifických společenských jednotek, tzv. falang, případně Roberta Owena, který ve svých dílech akcentoval důležitost instituce knihovny jako vzdělávacího prostředí pro vrstvy obyvatelstva s horším sociálním zázemím (Perný, 2019, nestránkováno).

Palán dále uvádí, že jak socialističtí utopisté, tak osvícenci v 19. století vnímali vzdělávání všech věkových i společenských vrstev jako nositele změny (Palán, 2002, s. 42).

Nyní bych se ráda zaměřila na konkrétní podoby vzdělávání dospělých ve vybraných evropských zemích v 19. století, abych na konkrétních příkladech ukázala pestrost a rozdíly v přístupu ke vzdělávání dospělých. V Anglii se vzdělávání zpočátku zaměřovalo na výrazně praktické dovednosti, jako čtení, psaní a počty. Při školách pro děti a mládež však později začaly vznikat i tzv. kluby pro dospělé, což ve své studii potvrzuje Smith (Smith, 2004, nestránkováno). Vzdělávání dospělých však bylo tehdejšími pedagogy vnímáno jako doplňkové ke vzdělávání dětí a mládeže.

V 50. letech došlo k výraznějším změnám v britském přístupu. V Birminghamu byly otevřeny kurzy aritmetiky, zeměpisu nebo gramatiky a později, v roce 1899, byla založena Národní rada škol pro dospělé, která měla sdružovat stávající sdružení škol pro dospělé a propagovat jejich práci. Později můžeme sledovat stejné trendy ve vzdělávání dospělých jako v ostatních evropských zemích, kdy se stále více rozvíjelo vzdělávání dělníků – Palán například jmenuje Norsko a jeho Dělnickou akademii v Oslu. Rozšiřují se i formy vzdělávání dospělých, ve

Finsku vznikají korespondenční vzdělávací kurzy, v zemích Rakouska–Uherska pokračuje trend lidových škol. Palán (Palán, 2002, s. 42). uvádí, že můžeme tehdejší vzdělávání dospělých rozdělit do tří základních linií:

- **sociální** (Anglie, Francie, Německo), které bylo zaměřené na emancipaci dělnictva
- **nacionální** (Dánsko, Rakousko–Uhersko), kde šlo především o národní emancipaci
- **obecně osvětová** – tato linie je zastoupena především vznikem vzdělávacích spolků a společností

U sociálního vzdělávání můžeme v německém terminologickém prostoru vysledovat používání slov jako „*Volksbildung*“ či „*Nationalherziehung*“, druhý termín má spíše návaznost na nacionální vzdělávání v Rakousku–Uhersku a Dánsku. Podobný význam má v češtině „lidové vzdělávání“, vzhledem k odlišnému přístupu v nacionálních snahách je druhý termín těžko přeložitelný. Pokud se pokusíme přistoupit k doslovnému překladu, můžeme mluvit o národním vzdělávání, pod kterým si můžeme představit určitý druh osvětové činnosti v oblasti národní kultury a národní identity. Pokud se v rámci sociálního vzdělávání zaměříme na jeho občanské vzdělávání, můžeme v rámci německého prostoru zmínit dělnické vzdělávací kluby, které si kladly za cíl vzdělávat dělníky v oblasti politiky a občanských práv. Stejně jako v českém prostoru i v Německu se vzdělávání dělníků věnovaly především odbory a levicové politické strany, například němečtí sociální demokraté. (Textor, nedatováno, nestránkováno).

Tato situace byla ve všech třech liniích velmi podobná až do období po 2. světové válce, kdy se výrazně zvýšila poptávka po vzdělávání dospělých jakožto řešení případných budoucích konfliktů. Mezi vzdělávací trendy 40. a 50. let patřily například vzdělávací televizní pořady (OECD, 2003, s. 10). Zároveň však můžeme hovořit o skutečném občanském vzdělávání, které se prosazovalo jako nástroj prevence negativních společenských jevů, které se projeví během 2. světové války. Tento způsob nahlížení na občanské vzdělávání v Německu dosud do určité míry přetrval, ačkoliv důvodů pro zajištění občanského vzdělávání dětí i dospělých v současné době přibývalo. Například v Dánsku se určité občanské vzdělávání začalo prosazovat více až v 80. letech 20. století, kdy bylo nutné zohlednit v rámci vzdělávání dospělých europeizační a globalizační snahy (Kopecký, 2016, s. 15). Vzdělávání dospělých se později více institucionalizovalo do nejrůznějších kurzů a spolků, a přesunulo se do role konstitutivního rysu moderní kultury a civilizace (Palán, 2002, s. 43).

Když se opět vrátím do německy hovořícího prostoru, v současné době zde můžeme také vysledovat skutečnost, kdy je občanské vzdělávání vnímáno jako jedna z ideálních příležitostí pro setkávání lidí a vzájemné sdílení zkušeností. Zároveň není občanské vzdělávání zajišťováno jedinou institucí, ale odpovědnost za něj nese více ministerstev, úřadů a občanských iniciativ. Odlišná situace panuje v sousedním Rakousku, kde je výraznější pozornost věnována občanskému vzdělávání ve školách, občanské vzdělávání dospělých není příliš systematizované. Tento fakt mohu vysvětlit především legislativními změnami v rakouském volebním systému, protože v roce 2007 bylo schváleno snížení hranice pasivního volebního práva. Ve srovnání s německým či rakouským prostorem je situace v Polsku zcela odlišná. Občanskému vzdělávání je zde věnována minimální pozornost, neexistuje k němu žádná soudobá státní politika. Občanské vzdělávání v zemi tak zaštiťují především soukromé subjekty, neziskové organizace a nadace (Kopecký, 2016, s. 20).

V rámci aktivit Evropské unie v oblasti občanského vzdělávání dospělých mohu konstatovat, že od roku 2000, kdy bylo publikováno Memorandum o celoživotním učení, se v oblasti občanského vzdělávání angažuje především Evropská komise (Rada Evropy, 2010, s. 15). Podle Hlouškové a Pola Evropská komise ve strategickém záměru z roku 2001 zdůrazňuje

podporu celoživotního učení je jako jednoho ze tří hlavních pilířů příštího rozvoje označeno aktivní občanství. To evropská vzdělávací politika chápe jako faktor budoucího ekonomického a politického úspěchu (Hloušková a Pol, 2006, s. 42). Na tento záměr navazuje memorandum Evropské komise z roku 2010 (Rada Evropy, 2010, s. 15). Výrazněji aktivní je v této oblasti Rada Evropy, která občanské vzdělávání „...konceptualizuje jako vzdělávání k demokratickému občanství a lidským právům“ (Kopecký, 2016, s. 23). „První systematictější aktivity na tomto poli zahájila v 70. letech 20. století, a v současné době se věnuje například vzdělávání učitelů působících v oblasti občanského vzdělávání“, uvádí Kopecký (Kopecký, 2016, s. 23).

1.2 Vývoj občanského vzdělávání v českých zemích

Vývoj v českých zemích byl v 18. a 19. století silně ovlivněn národními snahami českých intelektuálů, kteří se snažili nejen o vzdělávání svých spolupracovníků, ale především širších vrstev obyvatelstva. Kalnický uvádí, že s tímto cílem byla na Slovensku založena místními buditeli Matica slovenská, která měla mj. vzdělávací a osvětovou funkci (Kalnický, 1996, s. 195). V českých zemích vznikla nedlouho poté Matice česká.

Na počátku 20. století můžeme vzdělávací tendence vysledovat především v rámci sociálních a dělnických hnutí a odborových organizací, svá vzdělávací centra však měly i tehdejší vznikající politické strany. V roce 1896 byla českými sociálními demokraty založena Dělnická akademie, národní socialisté zřídili Ústřední školu dělnickou. Po celé Evropě vznikaly také tzv. lidové vysoké školy, tento trend je spojený především se zeměmi Západní Evropy. Kromě těchto větších institucí je však v 19. stoletím spojeno se vzděláváním dospělých také mnoho zájmových spolků a náboženských organizací (Palán, 2002, s. 43). Tyto iniciativy měly obecně kromě vzdělávacích snah za cíl často také etnickou identifikaci s národem, rozvoj národního myšlení a kulturní rozvoj (Kopecký, 2004, s. 31).

Dělnická akademie, o které jsem se již zmiňovala výše, byla významným vzdělávacím subjektem konce 19. století a vytvořila si svébytný systém dobrovolného vzdělávání pro pracující mládež a dospělé (Palán, 2002, s. 43). Po první světové válce vznikly například klerikální Lidová akademie a Svobodné učení selské, o jehož založení se zasadila Česká strana agrární. Na Slovensku vznikla pobočka americké organizace YMCA, která se zaměřovala především na komunitní a náboženské vzdělávání (Palán, 2002, s.12).

O období první republiky Palán uvádí, že „...toto období je ovlivněno především prvním legislativním aktem v oblasti vzdělávání v Československu, a to konkrétně zákonem č. 67 z roku 1919 *o organizaci lidových kurzů občanské výchovy...*“ (Palán, 2002, s. 43). Tento zákon totiž podpořil výrazný rozvoj občanského vzdělávání. Důvodem, proč stát podporoval občanské vzdělávání, bylo především rozšíření volebního práva oproti situaci v období Rakouska-Uherska a jednoduššímu aktivnímu zapojení obyvatel do politiky. V důvodové zprávě zákona č. 67 *o organizaci lidových kurzů* bylo uvedeno, že „...nově vzniklý stát si nemůže dovolit dát volební průkazy lidem, kteří jsou nepoučení“ (Fantová, 2019, nestránkováno).

Rovněž začaly vznikat tzv. lidové školy, což byly všeobecně vzdělávací kurzy pro dospělé s nejrůznějším zaměřením. Často se v těchto školách zaměřovala výuka na rozvoj praktických dovedností, které umožnily například sociálně slabým lepší kvalifikaci pro trh práce. Ve 30. letech můžeme sledovat i vznik Socialistické akademie, která se soustředila na osvětové vzdělávání a organizaci přednášek a diskusí. Socialistická akademie ovšem nebyla jedinou

institucí toho typu, v Československu bylo v té době přibližně 30 dalších tzv. vyšších odborných lidových škol (Palán, 2002, s. 44).

Po roce 1948 se občanské vzdělávání dospělých stalo pro stát velmi dobře využitelným, v rámci potřebné indoktrinace obyvatel a rozšíření vládnoucí ideologie. Oblast občanského vzdělávání tak byla státem do určité míry zaštiťována a podporována, nicméně je důležité zdůraznit, že se jednalo o politizované vzdělávání, které mělo se zásadami občanského vzdělávání společného jen velmi málo (Fantová, 2019, nestránkováno).

Po roce 1989 byla státem určená struktura veškerého vzdělávání dospělých, kromě rekvalifikačního vzdělávání, zrušena a vzdělávání dospělých, včetně toho občanského nyní vycházelo pouze z aktuálních potřeb a zájmů obyvatel, což vedlo k jisté roztržičnosti témat. Dalším problémem byla nedostatečná analýza potřeb občanského vzdělávání, které mělo za důsledek určitou zaostalost v některých oblastech, například mediální či finanční gramotnosti (Palán, 2002, s. 44).

Občanské vzdělávání dospělých prošlo za posledních 150 let v České republice významným vývojem. V průběhu 19. století mělo občanské vzdělávání v českých zemích, ale i ve zbytku Evropy spíše jakousi výchovnou funkci, kdy si různé subjekty kladly za cíl vzdělat občana natolik, aby byl schopen obstát ve společnosti. Významnou rolí během tehdejšího občanského vzdělávání hrála otázka využitelnosti, i na počátku 20. století si kladl stát za cíl vzdělat občana především vzhledem proto, že bylo nutné, aby měl nově vzniklý stát občany schopné se aktivně i pasivně zapojit do chodu státu (Palán, 2002, s. 44). Role občanského vzdělávání se v průběhu 20. století proměnila, občanské vzdělávání v Československu probíhalo spíše nezávisle na vládnoucím komunistickém režimu. Oficiální občanské vzdělávání bylo silně ideologicky zatížené, což dodnes silně negativně zatížilo pojmy jako „participace“ nebo „aktivní občanství“ (Fantová, 2019, nestránkováno). Nezávislé občanské vzdělávání dospělých oproti v letech 1948–1989 probíhalo především díky nezávislým opozičním iniciativám, kdy se ovšem jednalo o relativně uzavřené diskuze a přednášky o fungování státu, lidských právech a vývoji společnosti. Podrobněji se nezávislému občanskému vzdělávání budu věnovat v následujících kapitolách.

2 Disent v normalizačním Československu

2.1 Stručná charakteristika období

Období tzv. pražského jara, které bylo vyvrcholením procesu postupného politického, společenského a kulturního uvolňování ve druhé polovině 60. let, ukončila vojska Varšavské smlouvy. Významný podíl na rozhodovacích procesech v Československu znovu získal Sovětský svaz, což se podepsalo především na personálních obměnách v Komunistické straně a ve vyšším vedení malých i větších podniků. V srpnu 1968 byla zároveň představena nová ideologická strategie státu, kterou se mělo Československo v následujících letech vydat (Otáhal, 2002, s. 47). Ačkoliv v současné době veřejnost hovoří především o normalizaci, jednalo se pouze o normalizaci *takzvanou* – nové stranické vedení chtělo narovnat (normalizovat) poměry v zemi, která se v posledních několika letech začala zvolna myšlenkově otevírat (Pecka, 2011, s. 78). Otáhal popisuje, že došlo k uzavření hranic a znovuzavedení cenzury tisku, byl vytvořen Úřad pro tisk a informace. Tyto kroky se zpočátku setkávaly s nesouhlasnou reakcí veřejnosti, nicméně po čase společnost upadla do jisté letargie (Otáhal, 2002, s. 47). Pomyslné „narovnání“ poměrů trvalo přibližně první polovinu celého období, poté lze mluvit o tzv. konsolidaci, kterou však provázela celková stagnace, včetně propadu ekonomiky a zhoršení soběstačnosti hospodářství (Otáhal, 1999, s. 27). V 80. letech začala postupně růst nespokojenost obyvatel Československa, která v konečném důsledku vedla k sametové revoluci a ke změně politických poměrů.

Období tzv. normalizace se nicméně od represivních 50. let v Československu liší tím, že se tehdejší režim nesnažil drakonicky trestat odpůrce režimu, jednalo se spíše o existenční ohrožení jedince a jeho rodiny. Normalizátoři, jak můžeme tehdejší politické pracovníky nazývat, se naopak silně vymezovali proti většímu fyzickému násilí, a jejich cílem bylo spíše „...vytvořit v Československu prostředí, kde budou mít občané klid na práci a budou žít ve vzájemném harmonickém soužití“, popisují Kolář a Pullmann (Kolář a Pullmann, 2016, s. 62). Zároveň se změnila stranická rétorika při popisování tzv. nepřátel státu. Zatímco pro 50. léta jsou typická označení jako „nepřítel lidu“ či „zrádci“, v 70. a 80. letech hovoří propaganda spíše o „chuligánech“ či „živlech“. U těchto označení bylo podle Koláře s Pullmannem výrazně snazší vyvolat ve společnosti dojem, že se v rámci „pokojného socialistického soužití“ jedná pouze o zanedbatelnou minoritu obyvatel (tamtéž, s. 64). Pro období, kterým se budu v následujících kapitolách zabývat, je rovněž symptomatický rozvoj masové kultury, která přicházela právě po onom výše zmiňovaném „klidu na práci“.

2.2 Vznik disentu

Snahy jedinců či větších organizovaných skupin o narovnání nedemokratického režimu v Československu můžeme pozorovat již od komunistického převratu v roce 1948, nicméně větší odvahu získaly opoziční iniciativy až v druhé polovině 60. let, což můžeme přisuzovat postupnému uvolňování společensko-politických poměrů a méně drastickým represím vůči opozici. Skutečným „začátkem“ rozvoje občanské společnosti v Československu se však stalo zrušení cenzury tisku na jaře roku 1968. Právě svobodnější tisk totiž umožnil občanům otevřít veřejnou diskusi na nejrůznější témata, a také mohlo snadněji docházet k výměně informací nejen v rámci Československa, ale i zbytku světa (Havlíček, 2008, s. 158). Jakmile přijali občané za svoji svobodu slova, bylo daleko snazší začít se i veřejně angažovat. Navzdory tomu,

jak krátké období jim tato angažovanost byla umožněna, dala vzniknout občanské společnosti, která se později promítla právě do vzniku disentu a jiných občanských hnutí (Kaplan, 2000, s. 202).

Vznik disentu v Československu můžeme v rámci pomyslné časové osy zařadit hned za příjezd vojsk Varšavské smlouvy v srpnu 1968. V reakci na postupné zpříšňování poměrů, čistky v rámci pracovišť a omezení svobody kultury a tisku se většinové obyvatelstvo stalo v podstatě konzumním, závislým ne na svobodě slova, ale na tom, co budou dělat po práci, a zda pojedou na chalupu (Pithart, 2009, s. 14). Společnost bylo velmi jednoduché „vychovat“ zpět od odklonu v době tzv. pražského jara pomocí systému sociálních a ekonomických odměn a sankcí. Podstatou existence normalizačního člověka se staly snahy o jakési privátní blaho, uvádí Dostál (Dostál, 2019, nestránkováno). Určitou roli v nově vybudované atmosféře výrazné konformity do jisté míry hrála nejen pohodlnost, ale také zcela jistě strach z možných následků jakékoliv revolty.

Represe vůči „nepohodlným“ jedincům ze strany StB měly často spíše varovný charakter, avšak jakákoliv nežádoucí občanská angažovanost jedince nebo skupiny měla výrazné dopady na běžný život jedince a jeho nejbližších. Nelze ovšem říci, že by aktivity režimu vůči jeho odpůrcům byly zanedbatelné a mírné, protože výrazně ovlivnily studijní i profesní dráhu mnoha lidí, a nezřídka vedly k postupné degradaci jedince v rámci tehdejšího společenského žebříčku (Dostál, 2019, nestránkováno).

Právě z výše popsaných důvodů se nicméně určité skupiny a jedinci rozhodli různými způsoby vymezit, a minimálně dát vládnoucímu režimu najevo, že nemá veškeré své obyvatele plně pod kontrolou, i kdyby jen myšlenkově. Primárním důvodem vzniku disentu nicméně podle Otáhal byla především otázka dohledu nad dodržováním lidských a občanských práv, případně individuální ochrana jedinců, vůči kterým režim uplatňoval různé formy šikany a represe (Otáhal, 2002, s. 69).

Pro pochopení tehdejší situace v rámci současného historického diskurzu je nicméně důležité si uvědomit, proč byli členové opozičních hnutí a disentu v rámci normalizačního Československa minoritou, a proč se vůči nim přirozeně vymezovala určitá část tehdejších obyvatel. Navzdory podmínkám v zemi, které neumožňovaly plnou svobodu slova, tisku, kultury a politických názorů, je období tzv. normalizace v Československu vnímáno sice jako období hospodářské stagnace, ale zároveň obecného zvýšení životní úrovně a nastavování určitého standardu běžného života. Jiřina Šiklová (2015, s. 140) uvádí, že tehdejší společnost lze rozdělit do tří kategorií, přičemž první dvě jsou nejméně početné. První skupinou je právě disent, a druhou tzv. socialistický establishment, který nejvíce těží z panujícího režimu. Majoritní skupinou však v tehdejší státě byla tzv. mlčící většina, společnost bez výhod, ale i bez ambicí tehdejší společenský systém, jakkoliv měnit. Tento nezáměr Šiklová vysvětluje viditelnou atmosférou strachu v rámci celé společnosti, ale také významným faktorem pohodlné konformity, stejného názoru je i Müller (2003, s. 193).

Dalším významným faktorem, proč byl disent relativně uzavřenou skupinou byla skutečnost, „...že se státu podařilo okolo něj vytvořit jakousi bariéru strachu. Ta neumožňovala, aby se do disentu zapojili lidé, kteří s ním žádné předchozí kontakty neměli“, uvádí Prečan (1994, s. 219). Československý disent můžeme tedy považovat za poměrně uzavřenou skupinu, jejíž chování se setkávalo minimálně s nepochopením vládnoucího režimu (Bendová, Borovanská a Vejvodová, 2013, s. 42). Zároveň je však do jisté míry nutné uvažovat o tom, zda a jak moc byl disent chápán mlčící většinou obyvatelstva, kterou popisuje Šiklová. Petr Uhl v rozhovoru na toto téma uvádí, že členové disentu byli společností považováni „...za neškodné bláznů, část

společnosti je pak považovala za blázny škodlivé, kteří zbytečně provokují vládnoucí režim” (Vilímek, 2009, s. 56).

Vzhledem ke zdánlivé uzavřenosti disentu se režimu poměrně dařilo udržovat jistou vědomou pasivitu zbytku obyvatel, nicméně i přesto na určité úrovni pokračovaly vybrané neformální vzdělávací aktivity, například ekologická hnutí či skauting (Šaročová et al., 2006, s. 264).

Jistou celospolečenskou pasivitu a jisté nepochopení „ghetta disentu” narušila v roce 1977 až Charta 77, která reagovala na nedodržování lidských práv, ke kterému se Československo zavázalo na tzv. Helsinské konferenci podepsáním Mezinárodního paktu o občanských a politických právech a Mezinárodního paktu o hospodářských, sociálních a kulturních právech. Zformováním manifestu Charty 77 však došlo k masovému zatýkání členů disentu a undergroundu, a někteří členové obou zmíněných skupin se následkem represí rozhodli odejít do emigrace (Machovec, 2008, s. 53). Spolu s Chartou došlo ve druhé polovině 70. let a v 80. letech k většímu rozvoji podobných společensko-občanských aktivit, kterým bych se ráda věnovala v následujících kapitolách.

2.3 Postavení disentu v rámci československého politického systému

Pro bližší pochopení disentu v Československu je klíčové pochopit nejprve institucionalizaci disentu v rámci tehdejšího politického systému, a také dobové souvislosti, které vedly k jeho vzniku. Nejprve bych se chtěla věnovat definici opozice, která bude klíčová pro pochopení existence a následného fungování disentu v Československu, a poté bych chtěla vysvětlit, jaké historické a politické souvislosti vedly ke vzniku disentu. V rámci této kapitoly se také chci věnovat struktuře disentu a jeho vzdělávacím aktivitám v 70. a 80. letech. Cílem následující kapitoly je poskytnout stručný náhled do problematiky disentu v Československu a popsat vybrané příklady aktivit disentu než výčtově uvádět veškeré aktivity a iniciativy.

Jakožto základní definici pozice definuje Robert A. Dahl, který uvádí, že „pokud je určitý subjekt po vymezenou dobu u moci, jiný subjekt v té době nemůže vládnout, a v tu chvíli je v opozici“ (Kubát, 2010, s. 17). Jiné definice opozice se zaměřují nejen na postoje jednotlivých subjektů vůči sobě, ale především na konkrétní aktivity těchto subjektů. Ionescu se domnívá, že „pojem opozice zahrnuje především činy, kterých se dopouští vůči vládnoucí struktuře, a tyto činy mohou být spontánní i záměrné...“ (tamtéž, s. 19). Pokud bychom měli definici Ionescu aplikovat na příkladu normalizačního Československa, příhodné může být srovnání jednorázových pracovních sabotáží s dovážením zakázané literatury ze západního bloku. Podle Ionescu můžeme pod pojem opozice zahrnout nejružnější formy konfliktu jedince či skupiny s vládnoucí mocí, přičemž tyto konflikty lze rozdělit do dvou kategorií, lze rozlišit konflikty zájmů a konflikty hodnot (Novák, 1997, s. 223).

Pokud se rozhodneme chápat definici opozice v širším kontextu, můžeme také hovořit o oficiálním vztahu vládnoucí moci s opozicí. Novák uvádí, že opozice může být legalizovaná a svou politickou konkurencí uznaná, či nelegalizovaná. Disent v Československu byl sice zákonně legální, nicméně komunistický režim jeho existenci oficiálně neuznal (Novák, 1997, s. 224). Klíčové pro pochopení situace disentu v Československu je rovněž ukotvení opozice v rámci politického systému v tehdejší Československu. Vzhledem k tomu, že v demokratických režimech opozice je schopna disponovat určitou politickou silou, nelze československý dissent chápat jako opozici v pravém slova smyslu, i z toho důvodu, že mu

nebylo umožněno podílet se na vládnutí v Československu, a byl tedy pouze antisystémovým protipólem komunistického režimu (tamtéž, s. 225).

Podle definice Roberta Dahla můžeme najít na příkladu disentu v Československu několik významných prvků, podle kterých určujeme, zda se jedná o opozici státnímu zřízení, či nikoliv. Opoziční hnutí v Československu byla, především ve druhé polovině 70. let a 80. letech organizovaná, soudržná, koncentrovaná a měla určité strategie a cíle, kterými se snažila zasahovat do veřejného života. Aktivity opozičních hnutí byly dále cíleně namířeny proti vládnoucí moci (Kubát, 2010, s. 19). Dále na území Československa v 70. a 80. letech můžeme pozorovat hned několik opozičních hnutí z různých stran politického spektra, čímž opozice v Československu splňuje požadavek soutěživosti, specifčnosti a rozlišitelnosti jednotlivých subjektů (Otáhal, 2011, s. 294). Opozice nicméně nemusí být nutně institucionalizovaná do podoby politického subjektu, mnoho opozičních aktivit je možné vést i mimo ně. Opoziční subjekty můžeme vysledovat jak v demokratických, tak v nedemokratických režimech, Hlaváček a Holzer uvádějí, že počet opozičních subjektů je v nedemokratických režimech výrazně vyšší (Hlaváček a Holzer, 2010, s. 3).

Navzdory snaze o srovnání definic opozice je nicméně nutné poznamenat, že počítají s opozicí především v demokratických státních zřízeních, a tedy dostatečně neakcentují všechny skutečnosti, se kterými se opozice v Československu setkávala. Podle Hlaváčka a Holzera opozice v nedemokratickém režimu nemá přirozené podmínky pro vznik a následné fungování, především proto, že jí není umožněno podílet se na vládnutí, a případný nesouhlas s rozhodnutími vládnoucí moci není brán v potaz. Rozvinutá občanská společnost v demokratických státech umožňuje přirozený vznik opozičních iniciativ, v případě, že se režim snaží občansko-společenské aktivity potlačit či revokovat do státem schválené podoby, o této možnosti hovořit nemůžeme. Opozice v nedemokratickém zřízení má také výrazně odlišné ambice v tom, co se snaží v rámci státu prosadit (Hlaváček a Holzer, 2010, s. 9). Pokud se pokusíme toto tvrzení aplikovat právě na příkladu Československa, dojdeme k závěru, že disent v Československu se snažil např. o změny přístupu k odsouzeným v rámci československého vězeňství, ale zároveň se nesnažil převzít moc v Československu.

Důležitým teoretickým základem pro pochopení disentu v Československu je rovněž zařazení do typologie opozice. Harold Skilling dělí opozici do 4 skupin, tyto skupiny se pokusím popsat právě v rámci československého prostoru. Prvním typem opozice je integrální opozice, která buď skrytě nebo otevřeně vyjadřovala nesouhlas s komunistickým režimem, například skrze podzemní aktivity (Skilling, 2001, s. 272). Tímto typem opozice byla například Demokratická iniciativa, Hnutí za občanskou svobodu, či Charta 77. Dalším typem je frakční opozice, která „...neodmítá systém jako takový, ale nesouhlasí např. s jednotlivými vládními kroky...“ (Skilling, 2001, s. 272). Do tohoto typu opozice lze v rámci Československa zařadit například křídlo reformních komunistů, kteří byli v období tzv. normalizace pro nesouhlas s postupem po srpnu 1968 zbaveni dosavadních funkcí, případně jinak perzekuováni. Někteří z těchto reformistů později tvořili část signatářů Charty 77. Třetím typem opozice je základní opozice, která stejně jako frakční opozice není kritická vůči systému jako celku, ale spíše vůči vybraným politickým otázkám. Cílem základní opozice není vystřídat stávající vedení, jako spíše ovlivňovat jeho kroky (tamtéž, s. 272). Základní opozicí byli například zástupci StB, kteří chtěli vůči představitelům antisystémové opozice vystupovat výrazně represivněji než tehdejší vláda. Posledním typem opozice je specifická opozice, tedy „opozice vůči konkrétnímu postupu režimu, jakási loajální opozice, která jednala v zájmu konkrétních profesních skupin, například právníků či spisovatelů“ – příkladem může být např. Svaz československých spisovatelů. (podle Skillinga, 2001, s. 252)

2.4 Struktura disentu

Z historiografického hlediska je poměrně složité odlišit aktivity disentu a aktivity undergroundu, stejně jako členství v těchto skupinách. Otáhal uvádí, že underground se od disentu lišil rozsahem a typem aktivit, protože členové undergroundu organizovali především hudební a umělecké akce, zatímco aktivity disentu byly výrazně širší. U motivace členů undergroundu k organizaci aktivit rovněž převažoval aspekt úniku z každodenní reality, zatímco zástupci disentu byli v organizaci aktivit motivováni tuto realitu spíše rozšiřovat a obohacovat. Zároveň zde výrazně vystupoval vzdělávací a osvětový aspekt. Aktivity disentu měly také politický charakter, ačkoliv se disent nesnažil o to, být politickou opozicí, oproti tomu underground se vůči jakémukoliv politickému působení vymezoval. Underground tak lze zařadit spíše do skupiny spadající pod disent, nejedná se o postavení rovnoprávné (Otáhal, 2002, s. 72).

Jinak lze ovšem disent dělit spíše na jednotlivé zájmové skupiny a hnutí, které měly vlastní, na ostatních skupinách zpravidla nezávislou hierarchii. Například již výše zmiňovaná Charta 77 měla v rámci skupinové hierarchie nejvýše mluvčí Charty, kteří za ni vystupovali navenek. Tito mluvčí byli voleni zbytkem signatářů Charty a vzhledem ke své vyšší mediální viditelnosti patřili ke sledovanějším signatářům. Jiné skupiny měly několik čelních představitelů, kteří vystupovali veřejně, a zbytek členů si rozdělil různé role, které v rámci skupiny zastával (Pažout, 2008, s. 123).

Co se týče složení disentu, jednalo se o velmi pestrú skupinu lidí, kteří měli různé důvody, proč se do aktivit disentu rozhodli zapojit. Jejich motivace nicméně většinou z pochopitelných důvodů nebyly ani tak sociální nebo ekonomické (nehledě na skutečnost, že členství v disentu z běžné konzumní společnosti jedince spíše vylučovalo), jako spíše politické a osobní. Zároveň se vstupem do disentu jedinci pokoušeli vnitřně vyrovnat s aktuální politickou situací, a členství v podobném společenství jim přinášelo pocit kolektivního semknutí (Otáhal, 2006, s. 174). Pestré bylo v rámci disentu rovněž rozmístění v rámci politického spektra (Bendová, 2021, odpověď na otázku č. 9). Kromě pravicově zaměřených intelektuálů byli mezi disidenty i konzervativní katolíci, liberální křídlo, ale i lidé výrazně levicově zaměření. Tuto skutečnost potvrzuje i Němcová (podle Bárty, 2003, s. 93).

Rodinné zázemí členů disentu bylo často také velmi různé, jednalo se jak o potomky členů tzv. druhého či třetího odboje, tak o potomky z levicově smýšlejících rodin, které v odboji nepůsobily. Konkrétním motivacím vybraných členů disentu se nicméně budu věnovat později.

Nabízí se otázka, zda právě prostředí, ze kterého členové disentu pocházeli nebylo předpokladem pro zvýšený zájem aktérů o veřejné dění, které vedlo k jejich zapojení se do disentu. Zatímco někteří aktéři se do struktury disentu dostali skrz předchozí více či méně aktivní působení v Komunistické straně, jiní měli natolik protirežimní základy z rodin, že nic jiného, než aktivní odpor vůči vládnoucímu zřízení nepřipadalo v úvahu.

Ilustrativním příkladem může být cesta, jakou se do disentu dostal brněnský disident a signatář Charty 77 Jaroslav Šabata. Šabata pocházel z rodiny, která podporovala Československou stranu lidovou, a i on byl svými příbuznými nabádán, aby se v rámci téže strany zapojil také, on se ale rozhodl pro členství v KSČ, které mu, vzhledem k tehdejší historickým souvislostem, připadalo přirozené (Keller, 2008, s. 7). Vilímek cestu Jaroslava Šabaty vykládá tak, že klíčové byly pro jeho názorový a hodnotový přerod především historické události, jako rok 1948 a 1968. U jiných aktérů, jako například Evy Kantůrkové, rodinné prostředí, ze kterého pocházeli, naopak vybízelo spíše ke vstupu do KSČ, což však u dotyčné vedlo k opačnému

postoji. Prostředí, ve kterém vyrůstal Ladislav Hejránek, kdy rodiče i nejbližší příbuzní silně podporovali sociální demokracii, nakonec vedlo k tomu, že Hejránek později silně vystupoval proti režimu a stal se i jedním z mluvčích Charty 77. Kromě protirežimních postojů rodiny ho nicméně k vlastnímu aktivnímu odporu vedla i skutečnost, že se komunistický režim silně vymezoval vůči náboženství, což se ho, jakožto věřícího evangelíka, silně dotýkalo (Vilímek, 2009, s. 74).

Vilímkovo šetření tedy můžeme interpretovat tak, že protirežimně laděné rodinné prostředí k antikomunistickým postojům aktérů disentu sice mohlo vést, ale nebylo jedinou proměnou, která tento postoj zapříčinila, a také záleželo na tom, zda se jednání režimu dotýkalo nejen aktérovy rodiny, ale také dotyčného osobně.

Kromě rodinného prostředí členy disentu ovlivňovaly také postoje jejich rodičů, partnerů a přátel, Anna Šabatová v rozhovorech na toto téma uvádí, že její postoje silně ovlivnil její otec Jaroslav Šabata (Linková a Straková, 2017, s. 311). Ke stejnému závěru došla i Kamila Bendová, manželka Václava Bendy. U obou zmíněných žen nicméně nesmíme opomenout fakt, že byly latentně opozičně zaměřené již v době, kdy se se svými partnery neznaly, a společné soužití pouze posílilo dané postoje, stejně jako setkávání se s podobně smýšlejícími jedinci (Vilímek, 2009, s. 80). Bendová nicméně připouští, že změnu postojů k režimu u ní zapříčinilo také pracovní prostředí, ve kterém se v dospělosti ocitla (Bendová, 2021, odpověď na otázku č. 8).

Obecně byly ovšem role jednotlivých účastníků disentu odlišné na základě toho, zda se jednalo o muže či ženu. Ačkoliv například v rámci činnosti Charty 77 ženy zastávaly pozici mluvčích podobně často jako muži, v jiných aktivitách disentu byla nerovnost pohlaví viditelnější. Důvodem, proč se ženy zapojovaly do určitých aktivit disentu méně, byla kromě jiných faktorů také skutečnost, že kromě pracovních povinností byly více vytížené péčí o rodinu. Podle Krátké ženy zajišťovaly v disentu značnou část tzv. podpůrných činností, skladovaly samizdat, organizovaly návštěvy v bytech, účastnily se společensko-politických debat či psaly a revidovaly nejrůznější texty (Krátká, 2016, s. 113). Tuto dělbu práce zdůvodňuje Chnápková nejen mentálním nastavením mužů-disidentů, ale také větším bezpečnostním rizikem u jiných aktivit disentu (Linková a Straková, 2017, s.58). Šabatová nicméně uvádí, že bezpečnostní riziko bylo pro ženy v disentu poměrně podobné, stejně jako pravděpodobnost, že budou odsouzeny. Otázka genderové rovnosti nicméně v disentu nebyla prioritou, což se podle ní odrazilo i na porevolučním zastoupení disidentek v politice (Linková a Straková, 2017, s. 321).

Stejný názor má i Bendová, která dále upozorňuje, že přínos žen v rámci disentu spočíval i v atmosféře lidskosti, kterou do disentu vnášely. Navíc podle ní veškeré organizační zajištění aktivit disentu, které se odehrávaly v bytech, spočívalo právě na ženách, které pro tyto účely byty připravovaly a otevíraly veřejnosti. Je tedy možné se domnívat, že bez podobného zajišťování zázemí by určité aktivity disentu vůbec neprobíhaly (Linková, 2017, nestránkováno).

Jednou z nejzásadnějších aktivit disentu v 70. letech byla Charta 77, o které jsem již hovořila v předchozí podkapitole. Předpokladem pro sepsání Charty však bylo kromě mediálního zázemí v zahraničí také několik dalších činností disentu, jako například tvorba samizdatu. Úkolem samizdatu bylo nejen informovat československou veřejnost, ale také ji kulturně a občansky obohacovat a vzdělávat (Otáhal, 2002, s. 78). Formou samizdatu vycházely nejen nejrůznější prohlášení či nové vědecké poznatky, ale také nejrůznější knihy, časopisy či sborníky. Takto vydaná díla byla nelegálně posílána do zahraničí, například do Francie, Anglie či USA, kde se měla dostat do povědomí místní veřejnosti. Stejným způsobem tento proces

fungoval i opačně, kdy se do Československa dostával zahraniční tisk a literatura (Toocheck, 2019, s. 4). I vlivem ztížených podmínek pro vznik podobných iniciativ však byla Charta 77 po určitou dobu jediným nově vzniklým opozičním hnutím, ke změně této situace došlo až s nástupem Michaila Gorbačova k moci na začátku 80.let (Otáhal, 1999, s. 40). Negativem Charty 77 nicméně byla její jistá intelektuální uzavřenost, kvůli které se její myšlenky jen těžko šířily mimo větší města. Pro mnoho lidí byly její myšlenky těžko pochopitelné a ve své abstraktnosti vzdálené každodenní realitě. Aktivita, které byly s činností chartistů spojeny, tak byly přístupné pouze určitému intelektuálnímu okruhu obyvatel (Otáhal, 2011, s. 154–166).

Kromě Charty 77 v prostředí disentu působila i řada jiných skupin, například hnutí Obroda, Kruh přátel polsko-československé solidarity, Demokratický iniciativa či Výbor pro ochranu nespravedlivě stíhaných.

Cíle těchto skupin byly různé, Kruh přátel československo-polské solidarity usiloval především o silnější přeshraniční spolupráci a sdílení demokratických myšlenek v rámci středoevropského prostoru, zatímco Obroda, Demokratická iniciativa a Výbor pro ochranu nespravedlivě stíhaných se realizovaly především v rámci Československa.

Výbor pro ochranu nespravedlivě stíhaných vznikl v roce 1978, a jeho primárním cílem bylo obhajovat oběti justiční moci. Výbor se zabýval především případy, kdy byl na vyslychaného vyvíjen nepřiměřený fyzický a psychický nátlak, nebyla dodržena zásada presumpce nevinny či bylo soudní řízení vedeno příliš rychle. Výbor se snažil tyto případy medializovat a případně obětem poskytnout právní ochranu. Jeho činnost byla podporována zástupci Charty 77, nicméně Výbor byl na Chartě organizačně nezávislý. Kromě právní a mediální podpory se Výbor také snažil materiálně podporovat stíhané a jejich rodiny, tato činnost byla financována především zahraničními dárci a mezinárodními organizacemi (Tomek, 2008, s. 49).

Demokratická iniciativa (DI) se profilovala jako skupina poskytující konstruktivní opozici KSČ. Vznášela vůči aktivitám režimu připomínky, které byly narozdíl od ostatních opozičních hnutí více konkrétní a věcné. Podle Demokratické iniciativy se československá společnost nacházela v jakémsi občansko-společenském vakuu, kdy se jedinci snažili pouze přežít a nezapojovali se do rozvoje zbytku společnosti. Tento fakt podmiňovala absencí pobídek strany k občanské, nikoliv stranické angažovanosti. Prosazovala např. konání vzdělávacích přednášek na pracovišti, které měly přispět k větší integraci jedince do skupiny. Demokratická iniciativa se svým jazykem snažila přiblížit širšímu počtu obyvatel než např. Charta 77, protože považovala způsob komunikace Charty k veřejnosti za příliš složitý a intelektuální. Po nástupu M. Gorbačova k moci v roce 1985 představila DI svůj politický program. Stanovila si tři programové pilíře, konec politické diskriminace odpůrců režimu, dodržování lidských práv, ke kterému se Československo zavázalo podpisem Helsinského protokolu, a omezení centrálního plánování, které mělo zlepšit hospodářskou a ekonomickou situaci Československa. Kromě těchto priorit DI prosazovala např. i ekologická témata (Otáhal, 2011, s. 345–348).

Hnutí Obroda se od Charty, VONS a Kruhu přátel československo-polské solidarity lišilo už svými politickými aspiracemi. V rámci Skillingova dělení opozice ji narozdíl od výše zmiňovaných iniciativ můžeme zařadit do tzv. frakční opozice (Skilling, 2001, s. 272). Obroda se již od začátku profilovalo jako politická strana navazující na myšlenky reformních komunistů. Jejich cílem bylo mj. seznámit jak stranu, tak veřejnost s možnými alternativami stávajícího režimu a následně úspěšně realizovat myšlenky přestavby socialismu. Obroda se cítila být součástí ostatních evropských socialistických a komunistických stran a hnutí, a o svém vzniku v roce 1989 je informovala (Kohout, 2007, nestránkováno). Ačkoliv se KSČ jednání s hnutím Obroda nebránila a k dialogu mezi oběma subjekty došlo, nechtěla připustit,

aby se stala Obroda další levicovou silou v Československu. Hnutí Obroda si za dobu své existence nenašlo dostatek příznivců, aby se mohlo výrazně podílet na moci. Tuto skutečnost Otáhal vysvětluje tím, že „...po téměř čtyřiceti letech socialismu veřejnost podobný subjekt nevnímala jako dostatečnou alternativu předchozího zřízení a hledala spíše jakýsi kompromis mezi socialismem a kapitalismem...“ (Vaněk, 1994, s. 56).

Tyto zájmové skupiny a hnutí se v rámci disentu také lišily přístupem k vládnoucímu režimu. Zatímco některé skupiny se považovaly za přímou politickou opozici komunistického režimu, jako např. hnutí Obroda, jiné se snažily v rámci politických aktivit státu prosazovat spíše vlastní občansko-lidskoprávní zájmy, a byly tak jakousi paralelou k režimu. Tato paralela nicméně nebyla mocenská, protože zmíněná občanská hnutí sice vyjadřovala nesouhlas s jednáním režimu v nejrůznějších oblastech, ale sama se nesnažila o aktivní převzetí moci. V rámci těchto občansko-lidskoprávních aktivit můžeme zmínit dva myšlenkové směry, které mohou lépe vykreslit motivace jednotlivých členů disentu. Prvním ze zmíněných směrů byla tzv. nepolitická politika Václava Havla. Tento pojem nebyl v českém potažmo československém prostoru ničím novým, operoval s ním už např. Karel Havlíček Borovský nebo Tomáš Garrigue Masaryk. Nové však byly podmínky, ve kterých se tzv. nepolitická politika měla realizovat. Podle Vladimíra Justa si lze pod nepolitickou politikou představit skupinu lidí, kteří sice nemají reálnou politickou moc a nejsou nikým fakticky voleni, ale vytváří na politiky určitý nátlak, který vede k politickým změnám (Denčevová Chmel, 2019, nestránkováno).

Důvodem, proč některé názorové skupiny disentu, včetně Václava Havla, inklinovaly k nepolitické politice, mohla být jistá nechuť k politickému životu, a vyprázdňenosti pojmu „politika“ v realitě socialistického Československa (Havelka, 1998, s. 461). Zároveň se však nabízí možnost, že by určitou část disentu toho pojetí politiky nepřitahovalo, pokud by měla v socialistickém státě možnost rovnoprávně participovat na veřejné politice. Vzhledem k tomu, že tuto možnost disent z logických důvodů neměl, prosazoval se v rámci politiky alespoň touto cestou, uvádí Denčevová Chmel (2019, nestránkováno).

Druhým myšlenkovým směrem byl tzv. paralelní polis. S tímto pojmem přišel disident a politický myslitel Václav Benda. Komunistický režim vůči signatářům Charty 77 vyvíjel neustálý tlak a snažil se jim různými cestami znepříjemňovat každodenní život. V rámci skupiny signatářů a jejich nejbližších se tak postupně vyvinul jakýsi „obraný mechanismus“, kdy se komunita snažila překonat psychické dopady represí například pořádáním přednášek, hraním bytového divadla, bytovými výstavami, společnými volnočasovými aktivitami, ale i ekonomickou výpomocí ostatním (Žilka, nedatováno, nestránkováno). S trochou nadsázky lze v podstatě hovořit o jakési neformální terapeutické skupině, která se však zaměřuje také na materiální pomoc dotčeným.

Benda si uvědomoval, že tato druhá, paralelní kultura v prostředí chartistů se v podstatě stává svébytnou na zbytku společnosti, nehledě na relativní ekonomické a materiální nezávislosti některých jedinců a skupin v rámci tzv. ostrůvků svobody. Úvahami o této paralelní skupině přešel v rámci díla Paralelní polis k rozpracování teorie, že by tato paralelní skupina mohla v rámci socialistického Československa dále rozšiřovat. Později pak zformuloval základní principy fungování. Mezi ně patřily například paralelní informační systémy (samizdat), paralelní školství a vědu, která by umožňovala větší svobodu bádání, paralelní kulturu, která by inspirovala kulturu oficiální, paralelní ekonomiku, založenou na vzájemnosti a důvěře a také např. paralelní zahraniční politiku (Benda, 2009, s. 61–66).

2.5 Vzdělávací aktivity disentu

Takzvaná inteligence, o které hovořila již propaganda 50. let, zahrnující například vysokoškolské studenty, vědce a intelektuály, po roce 1968 přišla nejen o jistou část ideálů, které vkládala do obrodného hnutí v rámci komunistické strany, ale často také o možnost seberealizace. Vzhledem k výraznému omezení kulturních a společenských aktivit, které nebyly v souladu s vládnoucí ideologií, se část této kultury přesunula na jiná působiště a byla realizována nejrůznějšími formami. Jedním ze zárodků občanské společnosti byla podle Otáhal například Jazzová sekce, která organizovala hudební a společenské akce (Otáhal, 2002, s. 66). Obecně je však příhodnější hudební aktivity v prostředí undergroundu řadit do kategorie společenských než občanských aktivit disentu, i vzhledem k rozdílnému poselství hudebníků a intelektuálů ke zbytku tehdejší společnosti (Machovec, 2008, s. 43).

Režim se s aktivitami intelektuálů vypořádával nejen represemi, ale také propagandistickou rétorikou, kdy intelektuály označoval za „elitáře“, jejichž práce nemá nic společného s prací běžného socialistického občana (Kreuzigerová, 2008, s. 60). Narozdíl od kulturního prostředí hudebníků, spisovatelů či novinářů byli vědci a výzkumníci méně pod dohledem režimu, což přispělo k tomu, že po celou dobu tzv. normalizace bylo vědecké prostředí vnímáno jako relativně svobodné, bezpečné ve své oddělenosti a uzavřenosti. I přesto se ani vědeckému prostředí těsně po okupaci nevyhnuly personální čistky (Otáhal, 1999, s. 36). Především ke konci roku 1989 však přispěly společenské aktivity vědců a výzkumníků ke zrodu občanské společnosti, jakou známe dnes. Jednou z organizací, která se věnovala mimo jiné také analýzám tehdejšího společenského dění, byl Kruh nezávislé inteligence (Otáhal, 2002, s. 66).

Jiné aktivity undergroundu však ovlivnily občanskou společnost v Československu velmi výrazně. Z těch nejznámějších mohu uvést například přednášky, recitály, překladatelskou činnost, vydávání knih a časopisů samizdatem či organizaci besed, výstav a bytových seminářů, kterým se budu věnovat v následující kapitole. Spisovatelé, kteří nemohli vzhledem ke svým politickým názorům publikovat, se věnovali alespoň přednáškové činnosti a pořádali čtenářské besedy. Kromě literárních témat však byla i zde probírána politická a společenská témata (Straková, 2017, nestránkováno).

U podobných aktivit je nicméně nutné poznamenat, že definovat, která ze zmíněných aktivit byla organizovaná disidenty a která členy undergroundu, protože jednotlivé aktivity byly silně provázané, a jejich členové u organizace podobných akcí nezřídka spolupracovali. Obecně však vzhledem k četnosti uměleckých aktivit u zástupců disentu a občansko-vzdělávacích aktivit u členů undergroundu můžeme říci, že právě druhé zmíněné byly vlastní spíše disentu.

3 Bytové semináře a podzemní univerzita

V období tzv. normalizace probíhaly v Československu aktivity mnoha různých iniciativ, které si kladly za cíl vzdělávat mladší či starší dospělé. Podle odhadů některých narátorů jen v Praze v jeden čas probíhalo přibližně 50 bytových seminářů (Šiklová, 2021a, nestránkováno). Vzhledem k povaze bytových seminářů je velmi obtížné mapovat je jako celek, především proto, že mnoho z nich vznikalo organicky, bez většího organizačního zastřešení, a zanikalo často velmi nahodile. Dalším faktorem, kvůli kterému je obtížné popisovat semináře jako celek, je jejich regionální rozložení, ale i různá míra utajení, soukromý charakter podobných setkávání a také praktický faktor nedostatečného počtu pramenů, které by se primárně věnovaly problematice bytových seminářů (Skořepa, 2020, s. 10).

V následující kapitole bych se ráda věnovala problematice bytových seminářů, pro větší specifikaci tématu jsem si vybrala bytové semináře v 80. letech, které se konaly v Praze. Tento výběr byl mj. podmíněn specifícností struktury účastníků pražských seminářů, dostupností pramenů, a v neposlední řadě také výběrem vhodných respondentů. Rovněž považuji za nezbytné zdůraznit, že vzdělávání dospělých pomocí seminářů, přednášek a diskusí probíhalo napříč celým Československem, a tyto semináře měly různé cílové skupiny, probíhaly na různá témata a v rámci období tzv. normalizace organicky vznikaly a zanikaly. Tyto aktivity se však lišily formou, délkou trvání i počtem účastníků, což lze zdůvodnit místem, kde se aktivity konaly. Vzdělávací aktivity disentu ve městech měly zcela odlišná specifika než ty na venkově, odlišná situace byla také v Čechách a na Slovensku.

Cílem kapitoly není komparovat např. dosah konkrétních seminářů, ani jejich pedagogická specifika. V této kapitole bych ráda popsala několik příkladů bytových seminářů, konkrétně semináře v Jirchářích, semináře Daniela Kroupy, semináře Julia Tomina, semináře Ladislava Hejdánka, semináře Jana Patočky a semináře u Ivana Havla. Vybrané semináře se věnovaly především filozofii, historii a teologii, nicméně širě témat bytových seminářů byla výrazně větší. Cílem práce nicméně vzhledem k omezenému rozsahu není popsat všechna témata bytových seminářů v Praze. Dále bych se chtěla věnovat i vybrané další vzdělávací iniciativě, a to tzv. Podzemní univerzitě pražských bohemistů. U těchto příkladů jsem sledovala jejich vzdělávací aktivity, formu a vývoj těchto aktivit, a cílové skupiny jednotlivých seminářů. Na základě posledního bodu bych v dalších částech práce chtěla reflektovat přínos těchto seminářů pro jejich vybrané účastníky. Pro větší plasticitu tématu bych v této kapitole ráda přiblížila i další vzdělávací aktivity, které měly podobnou motivaci jako bytové semináře, a to například právě již výše zmíněnou Podzemní univerzitu. U poslední části této kapitoly bych se ráda zastavila také u tématu tzv. ostrůvků svobody, kde se budu snažit popsat, jak se lišily ostrůvky svobody od bytových seminářů, či zda měly nějaká společná specifika.

3.1 Vznik a vývoj bytových seminářů

Vzhledem k tomu, že širě podzemních vzdělávacích aktivit byla poměrně velká, nejprve bych chtěla vymezit všechny druhy podzemního vzdělávání. Vzhledem k velmi tenké hranici mezi bytovým seminářem, bytovou schůzí či běžnou politickou či společenskou diskusí je totiž nezbytné na začátku kapitoly definovat hranice mezi těmito aktivitami. V rámci zkoumání definic těchto aktivit se dostáváme na pomezí historického a sociologického výzkumu. Lze říci, že všechny tyto aktivity spadaly do Bendovy definice tzv. paralelní polis v oblasti kultury, vzdělávání a rozvoje občanské společnosti (Benda, 2009, s. 59).

S normalizačními čistkami se ocitlo kvůli svým politickým názorům mnoho občanů Československa nejen bez práce, ale často také bez vzdělání. Vzhledem k tomu, že bylo mnoha lidem po roce 1968 znemožněno pokračovat ve studiu na střední či vysoké školy, objevila se zde poměrně velká skupina lidí, jež se vzdělávat nemohla, nicméně její motivace pro studium a další vzdělávání byla poměrně vysoká (Meclová, 2009, s. 87). Tato skutečnost může vysvětlovat fakt, že velká část bytových seminářů probíhala v univerzitním duchu. Zároveň se objevilo velké množství vysokoškolských pedagogů, kteří byli nuceni z politických důvodů opustit univerzity (Halík, 2018, s. 79). Právě s nástupem normalizace tak vzniká fenomén nejrůznějších diskusí, přednášek, ale také strukturovaných seminářů či podzemních univerzit. Tyto aktivity byly organizovány nejen angažovanými jedinci, ale také skupinami toužícími po vzdělávání v rámci struktury disentu. Do některých aktivit tohoto typu se zapojili také členové undergroundu, ačkoliv zde byli spíše v minoritě. Oficiálně lze za začátek bytových seminářů, jakými se zabývá česká historiografie, považovat semináře Jana Patočky v roce 1972.

Za rostoucí poptávkou po bytových seminářích v 70. a 80. letech mohla stát i skutečnost, že se v Československu zvýšil počet vysokých škol, a tedy i vysokoškolských studentů (Jareš, 2012, s. 16). Můžeme se domnívat, že s vyšším počtem studentů, kteří se mohli a chtěli vzdělávat, ale z nejrůznějších důvodů chtěli ve vzdělávání pokračovat i mimo vzdělávací instituce vzrostla právě poptávka po tom, aby se vysokoškolští přednášející či intelektuálové, kterým bylo znemožněno veřejně vystupovat, setkávali se studenty v mimoškolním prostředí. Na těchto důvodech se ve svých výpovědích shodují u otázky, co vedlo lidi k tomu, aby se účastnili bytových seminářů, například Petr Pithart a Tomáš Halík (Pithart, 2021; Halík, 2020). Motivací pro to, aby se vysokoškolští studenti vzdělávali i mimo oficiální vzdělávací instituce však byla podle Šiklové i nízká úroveň tehdejšího vysokoškolského vzdělání (Šiklová, 2021b, odpověď na otázku č. 8). Toto stanovisko však nelze pokládat za jediné relevantní, nehledě na to, že vnímaná kvalita vysokoškolského vzdělávání je silně subjektivní. Je nicméně možné, že určitou mírou ideologického zatížení „trpěly“ spíše humanitní studijní obory, kromě toho se poznatky z nich dostávaly do Československa výrazně složitěji. Právě přístup k novým poznatkům zdůrazňuje Chvatík jako jeden z významných důvodů, proč si na bytové přednášky a semináře chodili doplňovat vědomosti i vysokoškolští vyučující (Chvatík, 2021, odpověď na otázku č. 3). Semináře byly zpravidla vedeny poměrně podobným způsobem, na němž se bez ohledu na typ semináře a jeho časové vymezení shodují všichni vybraní narátoři. Na začátku semináře následovala zpravidla frontální přednáška, po jejímž skončení následovala volná diskuse. Někteří narátoři nicméně připouští, že jejich semináře byly vedeny pouze formou diskuse, což bylo ovšem ovlivněno probíraným tématem a mírou informovaností posluchačů (Pithart, 2021, odpověď na otázku č. 18).

Zároveň musíme zohlednit skutečnost, že kromě rostoucího počtu studentů, kteří reálně studovali na vysokých školách, zde bylo i velké množství těch, kterým režim znemožnil ve studiu pokračovat. Na počátku 70. let muselo podle Graevenitz opustit školy přibližně 20 procent vysokoškolských studentů (Graevenitz, 2009, s. 22).

Vzhledem k šíři tématu bytových seminářů je poměrně těžké obecně popsat jejich vývoj, nicméně lze říci, že jejich boom nastal ve druhé polovině 60. let. Některé „semináře“ byly víceméně oficiální, přednášky na vybraná témata z historie, filozofie, literatury a románských jazyků přinášela v 60. letech i Městská knihovna v Praze (Kroupa, 2010, s. 11). Kromě podobných oficiálních vzdělávacích setkání probíhaly i soukromé semináře filozofů Ivana Dubského a Stanislava Sousedíka (Bendová, Borovanská a Vejvodová, 2013, s. 75). Jedním z prvních známějších seminářů byly semináře v Jirchářích, které se konaly v prostoru kolejí Evangelické teologické fakulty, témata z Jirchářů se později přesunula do prostředí bytů. Tento vývoj měly například semináře u Ladislava Hejdánka nebo Julia Tomina. Větší počet seminářů

Ize evidovat od vzniku Charty 77, na konci 70. let už v Praze probíhalo několik desítek seminářů (Meclová, 2009, s. 87).

U bytových seminářů lze rovněž sledovat i různou míru jejich uzavřenosti vůči nově příchozím. Určité semináře byly poměrně otevřené a stačilo, aby se za nově příchozího zaručil kdokoliv z pravidelně docházejících. Toto zaručení z bezpečnostních důvodů neprobíhalo nutně slovně, vzhledem k množství odposlechů, které byly umístěny v bytech disidentů. Šiklová uvádí, že jednou z možností takového zaručení bylo, když nový účastník při příchodu do bytu vzal za ruku toho, kdo ho do bytu přivedl (Šiklová, 2021a, odpověď na otázku č. 21). Oslzlý dále popisuje, že jednou z možností, jak se posluchači dozvídali, v kolik hodin se seminář koná, bylo předáním lístků, na kterých byl napsaný pouze čas, ale ne místo schůzky. Až na výjimky se místo konání semináře spíše neměnilo, a tak posluchači věděli, kam mají jít (podle Vaňka a Urbáška, 2005, s. 679).

Počty účastníků bytových seminářů byly závislé nejen na aktuální bezpečnostní situaci (v době největších represí vůči signatářům a sympatizantům Charty 77 byly některé semináře zcela přerušeny), ale také na velikosti bytu určeného pro přednášku či seminář a odvaze organizátora setkání (Pithart, 2021, odpověď na otázku č. 4). Většina narátorů se ovšem shoduje na tom, že se seminářů účastnilo mezi 5–40 lidmi. Menší semináře byly často specifičtější zaměřené, na těch větších se často probíralo několik témat z různých vědních oborů najednou (Bendová, 2021, odpověď na otázku č.1).

Kromě velikosti semináře se také často lišil jeho charakter. Bendová, Borovanská a Vejvodová uvádějí, že zatímco některé semináře byly předem koncipovány jako paralelní struktura k oficiálnímu vzdělávání, měly zavedenou strukturu i vymezený tematický okruh, jiné sloužily spíše jako místo pro zachování svobodné akademické diskuse mezi kolegy, kteří z politických důvodů nemohli působit ve svém oboru. Tato zájmová setkávání pořádali nejen bývalí pedagogové z vysokých škol, ale také například vědci, lékaři nebo právníci. Kromě těchto dvou typů seminářů se konaly i tzv. interdisciplinární semináře, kam byli zváni přednášející i posluchači z různých vědních oborů a s různými motivacemi k rozvoji (Bendová, Borovanská a Vejvodová, 2013, s. 75).

Specifickým příkladem uzavřeného bytového semináře byla tzv. Kecanda, která vznikla v roce 1970 jako volné pokračování seminářů v Jirchářích (Halík, 2013, s. 13). Nejprve se odehrávala ve sklepě vily Svobodových na Břevnově, poté se přesunula do bytu disidenta Pavla Brázdy na Vinohradech. Kroupa uvádí, že narozdíl od seminářů v Jirchářích byla u Kecandy menší míra přípravy na jednotlivé přednášky, avšak tematika zůstala podobná, jednou z rozebíraných knih bylo například Nietzscheho dílo *Tak pravil Zarathustra* (Kroupa, 2010, s. 19). Halík nicméně uvádí, že obsahem a hloubkou probíraných témat byla Kecanda v některých aspektech filozofického poznání výrazně přínosnější než formální studium filozofie na univerzitě a významně formovala tehdejší generaci filozofů i teologů (Halík, 2013, s. 14).

Další podobně uzavřenou skupinou byla i tzv. Kampademie Martina Palouše a Daniela Kroupy. Halík je toho názoru, že Kampademie byla od roku 1977 volným pokračováním Kecandy (2013, s. 15). Jednalo se o soukromá setkání v Paloušově bytě na Malé Straně. Tato setkání probíhala pravidelně jednou týdně. Skupina se primárně chtěla věnovat studiu Platóna (odtud pochází její název, jméno Kampademie získala podle místa konání). a křesťanské filozofii. Kampademie nicméně podle Kroupy měla pevný program, každý rok se probíralo jiné téma a samizdatem byly pravidelně vydávány sborníky na probíraná témata (Trlifajová, 2011, nestránkováno). Mezi návštěvníky Kampademie patřili kromě Kroupy a Martina Palouše také Radim Palouš, Tomáš Halík, Helena Webrová, Zdeněk Neubauer nebo Ivan Havel (Vaněk a

Urbášek, 2005, s. 290). Kroupa nicméně uvádí, že navzdory profilaci Kampademie jako soukromého filozofického diskusního setkávání byly na některé schůzky zváni i vybraní hosté, například Václav Benda, Josef Zvěřina nebo Václav Havel. Zároveň Kampademie v 80. letech hostila řadu zahraničních filozofů, jako Charlese Taylora nebo Paula Ricoeura (Kroupa, 2010, s. 28).

Nedílnou součástí vývoje bytových seminářů byly i návštěvy zahraničních přednášejících, které v roce 1978 písemně pozval filozof a publicista Julius Tomin. Zahraniční přednášející nejčastěji přijížděli přednášet o filozofii, teologii nebo etice. S aktivitami zahraničních přednášejících je spojená britská organizace Nadace Jana Husa, která od roku 1980 aktivity zahraničních přednášejících zaštiťovala, organizovala a přibližovala aktivity československého disentu ve Velké Británii a USA (Vaněk a Urbášek, 2005, s. 599). V průběhu 70. a 80. let tak Československo navštívilo přibližně 200 britských, francouzských, holandských, německých i amerických filozofů, teologů a intelektuálů, mezi nimi např. Roger Scruton, Kathleen Wilkes, Jacques Derrida či Anthony Kenny (Polčáková, 2020, nestránkováno). Barbara Day uvádí, že právě tato iniciativa Julia Tomina pomohla otevřít semináře západnímu světu. Bez návštěv zahraničních přednášejících by se podle Day mohly ze seminářů snadno stát uzavřené diskusní skupiny (Day, 1999, s. 25). Dejmalová uvádí, že přednášky zahraničních filozofů posluchačům mnohdy otevřely nové obzory a byly přínosné i z hlediska odlišných metodologických postupů v bádání. Zároveň Borovanská popisuje, že zahraniční přednášející přinášeli i „západní“ styly výuky, který obsahoval mj. psaní esejí, a na který českoslovenští posluchači nebyli zvyklí (Dejmalová podle Bendové, Borovanské a Vejvodové, 2013, s. 87). Posluchači byli rovněž velmi vděční, že přednášející přijel bez ohledu na bezpečnostní rizika a nároku na honorář (tamtéž, s. 43). Aktivity zahraničních přednášejících samozřejmě neunikly pozornosti Státní bezpečnosti, která sledovala nejen jejich schůzky s československým disentem, ale také se je nejrůznějšími cestami snažila zdiskreditovat a vyhostit z Československa. Zároveň se snažila zajistit, aby se na semináře zahraničních přednášejících dostalo co nejméně lidí, a v bytech, které měli navštívit, zatýkala organizátory i posluchače (Meclová, 2020, s. 87). Příkladem může být případ Jacquese Derridy, kterému do zavazadel podstrčila balíčky s drogami (Halík, 2020, odpověď na otázku č.1).

Návštěvy zahraničních přednášejících zpravidla trvaly přibližně tři až čtyři dny, během kterých navštívili několik bytových seminářů v Praze i v Brně (Meclová, 2009, s. 89). Návštěvy zahraničních přednášejících v Brně podle Oslzlého zajišťovala disidentka Alena Hromádková a Ladislav Hejdánek (Oslzlý, Mikš a Fiala, 1993, s. 77). Chvatík uvádí, že někdy byla návštěva přednášejícího zkrácena právě kvůli již výše zmiňovaným policejním zásahům, někdy se naopak z bezpečnostních důvodů dostavilo výrazně méně posluchačů, než bylo předpokládáno (Marek a Fivebrová, 2019, nestránkováno). Režim totiž návštěvy zahraničních přednášejících pokládal za vměšování ze zahraničí do československých záležitostí a snažil se tak jejich organizátorům tyto aktivity co nejvíce ztížit (Day, 1999, s. 8). Přednášející za pobyt v Československu nedostávali žádný honorář, měli maximálně proplacené náklady na cestu (Chvatík, 2021, odpověď na otázku č. 3). Karásek doplňuje, že zahraniční přednášející po příjezdu do Československa často vůbec netušili, proč jsou podobné aktivity zakázané (1998, s. 90). Návštěvu zahraničního přednášejícího kromě zástupců Nadace Jana Husa pomáhali připravovat členové pražského i brněnského disentu, mimo jiné například Petr Oslzlý, Jiří Müller a Milan Jelínek (Müller, 2016, s. 7).

Většina bytových seminářů skončila v podobě, v jaké probíhala během období tzv. normalizace, revolucí v roce 1989. Barbara Day uvádí, že celkově semináři prošlo během období tzv. normalizace několik stovek lidí (Polčáková, 2020, nestránkováno). Některé semináře zanikly úplně, vzhledem k politické aktivitě přednášejících či posluchačů (např.

semináře Petra Pitharta), jiné kvůli návratu disidentů do zaměstnání, které nemohli v předchozích letech vykonávat (Halík, 2020, odpověď na otázku č. 3). Vybrané semináře se ovšem v určité podobě podařilo zachovat, jako například semináře Ivana Chvatíka, které se přesunuly na tzv. Středoevropskou univerzitu, či semináře Kamily Bendové, které organizovala v prostorách Filozofické fakulty UK (Chvatík, 2021; Bendová, 2021, odpověď na otázku č. 16).

Míra vzdělávání, ke které docházelo skrz bytové semináře, je nicméně těžko popsatelná. Zatímco někteří narátoři uvádí, že znalosti získané na seminářích jim po revoluci v roce 1989 pomohly v rámci další akademické dráhy, pro jiné byly semináře spíše místem vzájemného setkávání a sdílení atmosféry určité pospolitosti (Chvatík, 2021, odpověď na otázku č. 23). Otázkou však zůstává, zda lze tuto atmosféru považovat za potvrzení občanského uvědomění. Je spíše dost pravděpodobné, že k tomuto uvědomění docházeli vybraní narátoři postupně po kontaktu s tzv. šedou zónou, která na jejich chování nahlížela s výrazně větším obdivem než narátoři samotní (Bendová, 2021, odpověď na otázku č. 23).

3.2 Obsah bytových seminářů

Navzdory tomu, že byly semináře nejčastěji pořádány filozofy a teology, byla obecně nabídka podobných aktivit napříč Československem poměrně pestrá. Kromě filozofie, teologie, politiky či historie existují prameny i o seminářích českého jazyka a literatury nebo teorie práva (Pithart, 2021, odpověď na otázku č. 2). Bendová uvádí také tzv. Katětovovy semináře, které rozebíraly filozofické otázky matematiky (Bendová, 2021, odpověď na otázku č. 1). Kromě podobně odborných oblastí samozřejmě existovaly i čistě zájmové semináře (Bumba a Čihák, 2014, nestránkováno).

Kromě odborně či zájmově koncipovaných seminářů existovaly i semináře multidisciplinární, jedním z nich byl i bytový seminář v bytě rodiny Němcových v Ječné ulici. Kromě zájmově širokých diskusí se zde konaly také bytové přednášky, které přitahovaly i zájemce o duchovní tematiku. V Ječné se konala i tzv. přednášková univerzita, přednášeli zde například Jiří Němec, Jan Sokol, Ladislav Hejránek a Bonaventura Bouše. Hlavní myšlenka institucionalizace přednášek do podoby přednáškové univerzity spočívala v pravidelnosti přednášek. Ty se konaly jednou za čtrnáct dní v sobotu odpoledne a pravidelně se jich účastnilo mezi 20–30 lidmi. Hlavními přednáškovými okruhy univerzity byla především filozofie a teologie (Karásek, Plzák a Hájek, 1998, s. 90). Zde je nicméně nutné zmínit, že myšlenka institucionalizovat semináře pouze v rámci stabilního místa a času konání by byla mylná, kromě místa a času byla také předem daná podoba, téma a časové vymezení přednášky (Bendová, 2021, odpověď na otázku č. 6). Určitý pevný čas konání měly i semináře mimo tzv. podzemní nebo přednáškovou univerzitu, avšak jejich specifikum spočívalo v pravidelné změně místa semináře kvůli neustálému dohledu a represím ze strany Státní bezpečnosti (Bumba a Čihák, 2014, nestránkováno).

S činností bytových seminářů byla také pevně provázaná činnost samizdatu. Barbara Day uvádí, že samizdatem vycházely nejen učební materiály, ale i zápisy ze seminářů, které si případně mohli přečíst ti, kteří na přednášku z nějakého důvodu nemohli přijít. Kromě učebních materiálů a zápisů také vznikaly sborníky a studie, které se s pomocí zahraničních intelektuálů šířily i za hranicemi Československa. Veškeré výše uvedené činnosti samozřejmě kladly výrazné časové nároky na velké množství lidí, ať už opisovačů, zapisovatelů, vazačů nebo distributorů, a bez nich by semináře jen stěží probíhaly na úrovni, na které díky nim byly (Day, 1999, s. 24).

Výrazněji bych se nyní ráda zaměřila na tři vybrané semináře, a to seminář Daniela Kroupy, Ivana Havla a Ladislava Hejdánka. Ostatní semináře totiž probíhaly i mimo 80. léta, na které bych se v této kapitole chtěla zaměřit především, nicméně považuji za důležité je zmínit, protože významně ovlivnily právě semináře v 80. letech nebo byly volným pokračováním starších seminářů. Rovněž popisovaný bohoslovecký seminář v Jirchářích byl totiž předstupněm pro semináře Ladislava Hejdánka a Julia Tomina, které se odehrávaly právě v 80. letech.

3.2.1 Semináře v Jirchářích

Jedním z významných ekumenických seminářů byly semináře v pražských Jirchářích. Tato adresa nebyla vybrána náhodou; na této adrese sídlily koleje evangelické bohoslovecké fakulty, a tím pádem přirozeně vznikalo prostředí pro vzájemné setkávání studentů. Semináře byli výjimečně nejen umístěným, ale také probíranými tématy cílem seminářů bylo propojit nejen světové a domácí ekumenické myšlení a vědění, ale také seznámit zájemce s vybranými duchovními tématy. Semináře vedl protestantský teolog Jan Lukl Hromádka (Halík, 2018, s. 51). Semináře seznamovaly účastníky s filozofy a mysliteli, kteří v té době nebyli v Československu z ideologických důvodů vydáváni. Rovněž se poměrně překvapivě pokoušely zahájit dialog dvou zdánlivě naprosto cizích myšlenkových směrů, a to křesťanství a marxismu, což pochopitelně přitahovalo i nevěřící publikum. Hromádka tak debatoval například s jedním z významných českých marxistů, Karlem Kosíkem (Bendová, Borovanská a Vejvodová, 2013, s. 207).

Zároveň se zde díky formě dialogu, která ze své podstaty staví na stejnou úroveň oba „řečníky“ dostali na stejnou úroveň marxisté s křesťany, kteří byli od roku 1948 v ústraní (Šůra, 2020, s. 101). Semináře v Jirchářích byly specifické především tím, že byly vzhledem k probíranému obsahu a prostředí, ve kterém se konaly, legální. Zároveň byly semináře v Jirchářích v rámci časového vymezení prakticky nejstarší, ačkoliv Bendová uvádí, že cosi jako bytové semináře probíhalo již v 50. letech. Tehdy ovšem nemůžeme hovořit o seminářích jako takových, protože probíhaly jednak v uzavřeném okruhu lidí, a spíše se jednalo o strukturované diskuse na nejružnější témata, přičemž ale ani jeden z diskutujících nebyl z hlediska hierarchie výše. Toto rozdělení „pozic“ během přednášek a seminářů je typické právě až pro konec 60. let a zbytek období tzv. normalizace (Bendová, 2021, nestránkováno).

Co se týče organizačního zajištění ekumenických seminářů, probíhaly pravidelně od poloviny 60. let do roku 1969, zpravidla pak jednou týdně ve čtvrtek. Jak přednášející, tak posluchači měli odlišné ideové základy – jednalo se jak o již zmiňované marxisty, ale i věřící katolíky a evangelíky. Cílovou skupinou byli nejen věřící a studenti, ale také zájemci o politická témata. Podle Halíka na tyto semináře docházeli především mladší dospělí mezi 20. a 30. lety (Halík, 2020, odpověď na otázku č. 16). Adam Šůra, který vedl rozhovory s účastníky těchto seminářů, došel v rámci svého šetření k závěru, že u seminářů v Jirchářích docházelo k ojedinělému mísení kulturního nebo politického a evangelického disentu. Pokud to aktuální bezpečnostní a politická situace dovozovala, scházela se společnost kolem seminářů v Jirchářích také v bytech členů disentu. Na tyto semináře pak byli zvaní také zahraniční přednášející, například Jacques Derrida (tamtéž, s. 102).

Semináře v Jirchářích se později rozdělily do menších seminářů a přednášek v bytech vybraných členů disentu. Tyto bytové semináře se od Jirchářů lišily různou mírou otevřenosti. Poměrně otevřené byly semináře Julia Tomina, Ladislava Hejdánka nebo Daniela Kroupy, určitá část účastníků seminářů v Jirchářích se ale přesunula také na semináře Martina Palouše

v rámci jeho Kampademie, která měla výrazně soukromější charakter (Bendová, 2021, odpověď na otázku č. 19).

3.2.2 Semináře Daniela Kroupy

Filozof a pedagog Daniel Kroupa nejprve sám chodil jako posluchač na bytové semináře, než se v roce 1978 rozhodl organizovat vlastní. Motivací byla Kroupovi skutečnost, že na semináře Patočky, Chvatíka a jiných docházela spíše informovaná skupina lidí v dospělém věku, zatímco jen málo seminářů se zabývalo vzděláváním mladších dospělých (Němcová, 2003, s. 79). Zároveň měl pocit, že tehdejší mladí dospělí znají marxismus pouze v rámci ideologického vzdělávání ve škole a chtěl jim zprostředkovat plastičtější obraz celého konceptu marxismu. Kroupův bytový seminář o fenomenologii probíhal od roku 1978 až do roku 1990, a prošlo jím okolo padesáti lidí. Jednalo se o pravidelný, systematizovaný seminář, na nějž byla nutná pravidelná příprava. Semináře se konaly jednou týdně od sedmi večer do půlnoci, a kromě vysokoškolských studentů a čerstvých absolventů se ho často účastnili i studenti středních škol (Kroupa, 2020, nestránkováno).

Kromě fenomenologického semináře v bytě Kroupových probíhal také seminář o dějinách filozofie a teologický seminář, který byl určen i nevěřícím. Na semináře Kroupa často zval i mnohé osobnosti ze světa československé filozofie. V 80. letech na Kroupově semináři například vystoupil filozof Ivan Chvatík se přednáškou o Martinu Heideggerovi, ale také například filozof Jan Sokol s přednáškou o chápání Bible (Trlifajová, 2011, nestránkováno). Chvatíkovo téma Heideggera se ovšem ukázalo být příliš plastické na několik přednášek, a tak Chvatík později zahájil vlastní heideggerovský seminář (Vrbová, 2018, nestránkováno). Kromě československých filozofů ve druhé polovině 80. let navštívili Kroupův seminář i vybraní zahraniční filozofové, například Charles Taylor, Paul Ricoeur, Jürgen Habermas či Roger Scruton (Drda, 2020, nestránkováno). Na vybraná témata z oblasti filozofie si Kroupa zval vybrané odborníky, kteří je přednášeli místo něj. Středověkou filozofií přednášel Stanislav Sousedík, německou klasickou filozofií přednášel Milan Sobotka, který dané téma vyučoval i na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy (Trlifajová, 2011, nestránkováno).

Kromě Kroupova semináře samozřejmě probíhaly i jiné semináře pro mladé dospělé, například seminář Petra Pitharta o českých dějinách (Pithart, 2021, odpověď na otázku č. 1).

3.2.3 Semináře Julia Tomina

Semináře filozofa, psychologa a publicisty Julia Tomina, které probíhaly v letech 1976–1981 byly specifické nejen svým charakterem, ale také postojem přednášejícího vůči režimu (Nezbeda, 2016, nestránkováno). Semináře se konaly pravidelně jednou týdně ve středu, neprobíhaly nicméně celý rok, ale pouze od června do září. Julius Tomin se vzhledem k situaci v Československu, která potlačovala možnosti vědeckého bádání a otevřené akademické diskuse rozhodl v roce 1978 napsat dopis několika zahraničním univerzitám, mj. na univerzitu v Oxfordu, Harvardovu univerzitu nebo univerzitu v západním Berlíně, ve kterých je požádal o podporu a případně i jakékoliv aktivní zapojení zahraničních přednášejících do československých seminářů. Kromě Tomina se pod dopis podepsali také Jan Ruml, Ivan Dejmal nebo Jan Bednář. Na dopis tehdy jako jediná zareagovala univerzita v Oxfordu. Ačkoliv byly v dopise osloveny nejrůznější katedry, od filozofické, po katedru historie, politologie, přírodovědy či psychologie, největší ohlas vzbudil dopis právě na první zmiňované. Jako první přijela v roce 1979 britská filozofka Kathleen Wilkes. Na popud Julia Tomina vznikla v roce 1980 také vzdělávací Nadace Jana Husa, která z Velké Británie

zajišťovala návštěvy zahraničních přednášejících (Bendová, Borovanská a Vejvodová, 2013, s. 79). Kromě návštěv zahraničních přednášejících si i Tomin, podobně jako Kroupa zval odborníky na daná témata, například rusistu Miroslava Drozda nebo kněze a teologa Svatopluka Karáska (Day, 1999, s. 27)

Původní motivací pro organizaci seminářů však byla Tominovi pravděpodobně snaha vzdělávat potomky členů Charty 77, kteří z politických důvodů nemohli studovat (Bednář, 2002, s. 56). Na Tominovy semináře ovšem docházeli i posluchači a přednášející z jiných bytových seminářů a chartisté. Bendová uvádí, že seminář Julia Tomina byl podobně jako např. Hejdánkův seminář koncipován jako otevřený, protože Tomin prohlašoval, že se nedopouští ničeho nelegálního. I tento přístup však způsobil, že jeho semináře byly pod výraznějším dohledem Státní bezpečnosti a jeho účastníci čelili nebezpečí zatčení (Bendová, 2021, odpověď na otázku č. 4). V 80. letech Julius Tomin z důvodů politických perzekucí odešel do emigrace a posluchače jeho seminářů převzal Ladislav Hejdánek (Bednář, 2020, s. 57)

3.2.4 Semináře Ladislava Hejdánka

K prvním přednáškám Hejdánka v bytech vybraných členů disentu došlo už v roce 1957, nicméně šlo spíše o nárazová setkání. Nejčastěji semináře probíhaly v bytě disidenta Hromádky, a tématem seminářů byla nejčastěji konstruktivní diskuse evangelíků s marxisty. Narozdíl od Patočkových seminářů zde byla míra přípravy na semináře poměrně malá, diskuse většinou plynuly bez větších problémů. Seminářů Hejdánka u Hromádků se účastnili většinou mladí lidé do 30 let, kromě evangelíků se zde občas objevili i katolíci, například Jiří Němec (Hejdánek, 2008, nestránkováno). Tyto diskuse s marxisty se na začátku 60. let přesunuly na půdu Jirchářů, nicméně po okupaci v roce 1968 se Jircháře zavřely pro veřejnost a externí přednášející a Hejdánek se opět rozhodl působit v rámci bytových seminářů. Bendová uvádí, že k tomuto kroku došlo koncem 60. let poměrně přirozeně. Hejdánkovy bytové semináře se konaly pravidelně jednou týdně ve středu, ačkoliv se mnohokrát stalo, že se seminář stal terčem policejního zásahu a účastníci i přednášející byli odvezeni k výslechu (Bendová, Borovanská a Vejvodová, 2013, s. 67). Seminári Ladislava Hejdánka podle Bendové prošlo velké množství lidí, mimo jiné i proto, že trvaly až do roku 1989 a pestrost probíraných témat byla obrovská. V 80. letech kupříkladu Hejdánek přednášel o Heideggerovi, Masarykovi, Platónovi, Herbartovi či sv. Augustinovi (Hejdánek, 2008, nestránkováno). V roce 1980 se zároveň zaměřil na filozofii vědy, o rok později na filozofii historie (Day, 1999, s. 69). Motivací pro pořádání bytových seminářů bylo nejen navázat na přednáškovou činnost Julia Tomina, ale také politické vzdělávání nastupující generace a podle Cíbika také jakési „...krocení revolučního nadšení...“ ke konci 80. let (Bendová, Borovanská a Vejvodová, 2013, s. 252). Hejdánkovy semináře zároveň spojovaly posluchače ze tří různých okruhů – ze seminářů v Jirchářích, seminářů Julia Tomina a studenty, kteří se o jeho seminářích dozvěděli z vysílání Radia Svobodná Evropa (Day, 1999, s. 68). Hejdánkovy semináře v 80. letech navštívilo také několik zahraničních přednášejících, mezi nimi např. Roger Scruton nebo Harold Skilling. Kromě seminářů začal Hejdánek v polovině 80. let vydávat formou samizdatu také teologicko – filozofický časopis *Reflexe*, který vychází dodnes.

3.2.5 Semináře Jana Patočky

Jedny z nejslavnějších bytových seminářů vznikly vlastně shodou okolností. Poté, co byl filozof Jan Patočka po okupaci v roce 1968 vyloučen z Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, u sebe v bytě nadále přijímal své známé z doby, kdy působil na fakultě, a také bývalé studenty. Jedním ze studentů byl i Ivan Chvatík, který Patočku přemluvil, aby nevedl diskuse pouze s

ním, ale pořádal přednášky pro širší okruh studentů a zájemců o filozofii. Filozofické semináře se konaly každé úterý od sedmi hodin večer do půlnoci (Vrbová, 2018, nestránkováno).

Semináře se zabývaly primárně filozofickými otázkami, což mělo vliv na okruh posluchačů. Většina z nich se minimálně zajímala o filozofii, velká část posluchačů filozofii studovala. Halík nicméně uvádí, že narozdíl od přednášek na půdě fakulty, na bytové semináře docházeli k Patočkovi i lidé okolo 30–40 let (Halík, 2018, s. 64). Ačkoliv se vzhledem k orientaci v oboru mohli posluchači zapojit, zpravidla byly semináře vedeny výkladově, diskuse následovala až po skončení výkladové části. Na semináře zpravidla chodilo okolo 20 lidí, na některé přednášky až 40 (Bumba a Čihák, 2014, nestránkováno). Ve svých seminářích se Patočka zabýval interpretací myšlení českých i zahraničních filozofů a myslitelů, podstatou lidské existence a evropského duchovního dědictví (Halík, 2015, nestránkováno). Cílem seminářů bylo, aby se žáci naučili číst a interpretovat filozofické texty (Kroupa, 2010, s. 11). Daniel Kroupa uvádí, že semináře byly velmi náročné, Patočka trval na tom, aby jeho žáci nečetli pouze vybrané pasáže děl, o kterých byla přednáška, ale celá díla, ideálně v originále. Antické autory tak nezřídka předčítal v latině nebo řečtině a ke studiu řečtiny vyzýval i své žáky (Drda, 2020, nestránkováno). Patočka semináře vedl od roku 1972 do roku 1977, kdy se stal mluvčím Charty 77. Od doby, kdy se začal více angažovat v prostředí kolem Charty, se semináře z důvodu nedostatku času konaly jen velmi nepravidelně (Chvatík, 2021, odpověď na otázku č. 5).

Po Patočkově úmrtí na následky psychického i fyzického nátlaku během jednoho z mnoha výslechů StB v roce 1977 se náplň seminářů částečně změnila. Ačkoliv tématické okruhy z oblasti filozofie zůstaly zachovány, na Patočkových žácích bylo, aby jeho myšlenky dále rozvíjeli a pracovali s nimi. Navíc těsně po Patočkově smrti jeho žáci Ivan Chvatík, Miroslav Petříček, Jan Sokol, Jiří Polívka a Jiří Michálek z Patočkova bytu odvezli nahrané záznamy přednášek a jeho sepsané úvahy, které později reprodukovali na jiných seminářích. Také samizdatově vydávali záznamy z přednášek, které vedl jak na seminářích, tak na univerzitě. V letech 1977–1989 byly tyto záznamy vydány celkem ve 27 svazcích, zpětně byl tento soubor nazván Archivním souborem Jana Patočky.

3.2.6 Semináře u Ivana Havla

Jedny ze známých bytových seminářů organizoval od roku 1977 disident Ivan Havel. Semináře probíhaly v Havlově bytě na Rašínově nábřeží, jen v letech 1987–1988 se přesunul do bytu rodiny Němcových v Ječné ulici (Havel, 2021, nestránkováno). Specifickým pramenem u jeho seminářů jsou seznamy přednášejících a probíraných témat, které se u většiny bytových seminářů buď vůbec nedochovaly, případně se organizátor semináře z bezpečnostních důvodů o něco podobného ani nepokoušel. Havlův seminář byl podle Bendové tzv. interdisciplinární, probírala se zde témata od geometrie po dějiny divadla. Tyto semináře byly poměrně velké, při příznivé bezpečnostní situaci na ně docházelo i 30–40 lidí (Bendová, 2021, odpověď na otázku č. 4). Cílem Havlových přednášek bylo nejen dozvědět se nové poznatky z nejrůznějších vědních disciplín, ale také spojovat svět disentu s tehdejšími pracovníky Akademie věd a MATFYZ UK (Havel, 2021, odpověď na otázku č. 10). Kromě akademických a vědeckých pracovníků se seminářů účastnili také lidé pracující v tzv. METě, pracovním družstvu, kde bylo zaměstnáno mnoho disidentů. Přicházeli také disidenti pracující z politických důvodů v dělnických profesích. Dařilo se mu tak svým způsobem propojovat disent s tou částí tzv. šedé zóny, ve které se sám, jakožto vědec, pohyboval. Na Havlovy semináře chodili spíše dospělí mezi 30–40 lety, nicméně občas se objevili i mladší posluchači. Semináře se konaly pravidelně jednou týdně, a postupem času se pro ně vžil název „Havlovy pondělky“. Vzhledem k šíří tématu byl seminář rozdělen na přednáškovou a diskusní část, přičemž diskusní část zpravidla

prevažovala (Bendová, 2021, odpověď na otázku č. 18). Co se týče témat jednotlivých seminářů, Havel si vedl podrobné seznamy, co se, ve kterém roce na seminářích probíralo a kdo jednotlivé semináře vedl. Tento seznam je součástí Příloh, nicméně namátkou se z nich můžeme dozvědět, že v roce 1980 přednášel Zdeněk Neubauer o otázkách evoluce, v roce 1983 Martin Palouš o Hannah Arendtové nebo Petr Rezek o Edmundu Husserlovi. Kromě seminářů se v Havlově bytě pravidelně konalo také bytové divadlo, které rovněž řadíme k předním projevům paralelní kultury v socialistickém Československu (Havel, 2021, nestránkováno).

3.3 Účastníci seminářů

Z výše popisovaných příkladů vybraných bytových seminářů je patrné, že semináře měly různé, dnešním jazykem řečeno, cílové skupiny. Většinu seminářů navštěvovali mladší dospělí ve věku od 20 do 35 let, výjimkou byly semináře Daniela Kroupy, kam docházeli spíše mladší posluchači, a semináře Ivana Havla, které častěji navštěvovali posluchači vyššího středního věku (Havel, 2021, odpověď na otázku č. 10). Navzdory zájmu, který většina posluchačů projevovala v oblasti filozofie, bylo pouze několik seminářů, které navštěvovali posluchači s formálním filozofickým vzděláním (Chvatík, 2021, odpověď na otázku č. 11). Takto vzdělaní posluchači se zpravidla scházeli na seminářích Ivana Chvatíka, Jana Patočky či později v rámci tzv. Kampademie. Většina posluchačů seminářů měla humanitní vzdělání, ačkoliv například na seminářích Ivana Havla, který vystudoval ČVUT, se objevovali posluchači i přednášejících i z přírodních oborů. Na seminářích matematika Miroslava Katětova se naopak sdružovali spíše přírodně zaměřeni posluchači (Bendová, 2021, nestránkováno).

Účastníky bytových seminářů lze také v rámci popisovaného tématu rozdělit podle role, kterou na semináři zastávali. Pokud byli v pozici přednášejícího, mohli podle Bednáře vést tzv. autorské semináře, kdy organizátor zároveň pořádal seminář, a zároveň ho vedl. Autorský seminář pak logicky většinou probíhal v bytě organizátora (Skořepa, 2020, s. 43). Autorské semináře vedl například Petr Pithart, Ivan Havel, Julius Tomin nebo Jiří Němec, do skupiny autorských seminářů lze též řadit Kampademii. Jiné semináře naopak z bezpečnostních důvodů organizoval jiný člen disentu, přednášející pouze přišel do domluveného bytu. Tímto způsobem probíhala tzv. Kecanda, ale také semináře Ivana Chvatíka. Účastníky seminářů lze dále dělit podle míry jejich opozičních aktivit. Zatímco někteří účastníci bytových seminářů byli aktivní chartisté (např. Julius Tomin), či členové VONS, většina z nich se v disentu angažovala jinými způsoby, díky čemuž měli menší policejní dohled, než kdyby byla signatáři (Bendová, 2021, nestránkováno). Jiní účastníci seminářů byli potomky disidentů, a semináře pro ně byly často jedinou možností, jak se vzdělávat (Graevenitz, 2009, s. 30). Jen velmi málo účastníků seminářů pocházelo z okruhu tzv. šedé zóny, mezi tyto účastníky můžeme zařadit například zaměstnance AV ČR a MFF UK (Bendová, 2021, nestránkováno). Tato skutečnost může být ilustrativní pro jistou uzavřenost tzv. ghetta disentu, o kterém hovoří Šiklová (2015, s. 140). Motivace účastníků se různily, Bednář popisuje, že posluchače zpravidla zaujalo probírané téma či přednášející, případně podle slov Bendové „...toužili po vzdělání, chtěli se dozvědět něco nového“ (Bednář, 2020, s. 73). Kromě těchto motivací samozřejmě někteří členové disentu chápali bytové semináře jako část paralelního polis, kterého se cítili být součástí (Benda, 2009, s. 56).

3.4 Podzemní univerzita a „ostrůvky svobody“

Ačkoliv bylo bytových seminářů a přednášek v Praze nespočet, jedním ze specifických příkladů jejich institucionalizace byla tzv. Podzemní univerzita. Bylo by nicméně velmi

nepřesné domnívat se, že byla podzemní univerzita jakousi specificky organizovanou aktivitou disentu se širokou základnou přednášejících i posluchačů. Podobně je tento pojem chápán například v polském prostředí, československá realita byla té polské velmi vzdálená (Graevenitz, 2009, s. 10). Zároveň je nutné se u popisu tématu podzemních univerzit nutně se zastavit u samotného pojmu „podzemní“, který implikuje, že se jednalo o nelegální aktivitu. Příhodnější je u tématu podzemních univerzit pojem „nezávislý“ nebo „svěbytný“, protože určité aktivity konané účastníky a organizátory podzemních univerzit formálně legální byly (Oslzlý, Mikš a Fiala, 1993, s. 5). Pro zařazení podzemních univerzit v rámci disentu je nejvhodnější zařazení v rámci paralelní vzdělávací struktury Bendovy myšlenky Paralelní polis (Benda, 2009, s. 59).

Detailnější zkoumání tématu podzemních univerzit je nicméně ztíženo skutečností, že pro tuto oblast paralelního vzdělávání dosud není k dispozici dostatek pramenů. Jedněmi z mála ucelených prací jsou publikace Barbary Day „Sametoví filozofové“ a Karoline von Graevenitz, která se však zaměřuje primárně na podzemní univerzitu pražských bohemistů. V této kapitole tak budu primárně čerpat z obou výše uvedených pramenů. Pod pojmem „podzemní univerzita“ je podle Graevenitz nejvhodnější si představit jakýsi institucionalizovaný seminář, případně sérii přednášek na různá témata konanou na předem určených místech. Podzemní univerzity se od bytových přednášek a seminářů lišily především tím, že na ni docházeli stále stejní posluchači, zatímco u bytových seminářů byla, řečeno současným jazykem, vyšší fluktuace posluchačů. Kromě pevného tematického plánu se však i do seminářů podzemní univerzity zapojili svými příspěvky zahraniční přednášející pozvaní Nadací Jana Husa (Bendová, Borovanská a Vejvodová, 2013, s. 159).

Unikátním příkladem podzemní univerzity byla Podzemní univerzita pražských bohemistů konající se v podzemí baptistického kostela v Podolí, která se narodila od ostatních podzemních univerzit snažila pro své posluchače zajistit podobné podmínky, jako při běžném studiu na univerzitě, včetně průběžných i závěrečných zkoušek a osvědčení o získaném studiu. Tyto podmínky však také vyžadovaly výraznější evidenci posluchačů i přednášejících, což bylo vzhledem k tehdejší míře represí Státní bezpečnosti vůči podobným podzemním aktivitám poměrně ambiciózní a odvážné (Graevenitz, 2009, s. 9). Podzemní univerzita pražských bohemistů byla nicméně unikátní i dobou, ve které se odehrávala, protože atmosféra druhé poloviny 80. let v Československu byla velmi vzdálená od represivní atmosféry začátku 70. let, kterou zažívali účastníci některých bytových seminářů. Univerzitu pražských bohemistů organizačně zajišťoval básník a překladatel Miroslav Červenka. Výuka na univerzitě byla rozdělena do čtyřletého studijního programu, což byl výrazný rozdíl oproti maximálně ročnímu plánování bytových seminářů. Cílovou skupinou univerzity byli především mladí dospělí, kteří se neměli možnost jinak vzdělávat, ale zároveň na ni docházeli i chartisté. Vyučující na univerzitě pocházeli z prostředí Akademie věd a Filozofické fakulty, kde měli po vyslovení nesouhlasu se změnou politických poměrů v roce 1968 zakázáno působit. Kurz bohemistiky se scházel pravidelně jednou týdně ve čtvrtek od 17 do 21 hodin, výuka byla rozdělena na hodinu trvající přednášku a tři hodiny trvající seminář. V rámci jednoho semestru (celkově bylo cílem obsáhnout učivo osmi semestrů). byly vedeny čtyři přednáškové běhy, které se vzájemně doplňovaly. Samozřejmostí bylo studium literární historie a literární teorie. Studium na bohemistické univerzitě bylo doplněno domácí přípravou a ústními i písemnými zkouškami, a mělo být podobně náročné jako dálkové studium na standardní vysoké škole. Studium nebylo pochopitelně zakončeno zkouškou vedoucí k získání vysokoškolského titulu, ale ústními a písemnými závěrečnými zkouškami. Výchozím dokumentem o studiu bylo potvrzení o absolvování čtyřletého kurzu bohemistiky. Červenka se podle Graevenitz snažil, aby bohemistický kurz získal podobnou akademickou hodnotu jako standardní vysokoškolské vzdělání, a jeho absolventi mohli pokračovat ve studiu na běžné vysoké škole. Cílem

bohemistické univerzity bylo poskytnout studentům ideologické nezátížené vzdělání, ale zároveň jim dát možnost, aby se vůbec mohli vzdělávat. Kromě bezpečnostních rizik studenty po celou dobu studia provázely ztížené podmínky jak na čas na studium, tak na místo, ve kterém výuka probíhala. Celou koncepci univerzity „narušila“ sametová revoluce v roce 1989, a výuka byla po jednom roce po vzájemné dohodě přednášejících i studentů pozastavena a pokračovala až v průběhu 90. let, kdy se začal konat pod záštitou Filozofické fakulty Univerzity Karlovy (Graevenitz, 2009, s. 30–74).

Kromě bytových přednášek a seminářů se občanská společnost samozřejmě rozvíjela i mimo velká města. Jedním z příkladů tohoto rozvoje byly tzv. ostrůvky svobody. Jejich podoba byla různá, pro některé narátory byly ostrůvkem svobody třeba i bytové semináře nebo byty některých disidentů (Bendová, 2021, odpověď na otázku č. 6). V této kapitole bych se ovšem chtěla věnovat ostrůvkům svobody v podobě bydlení v opuštěných domech a farách napříč Československem. Zde můžeme v 70. a 80. letech sledovat rozvoj fenoménu komunitního bydlení, kdy se vybraní disidenti, vzhledem k míře represí, kterou zažívali ve městech, rozhodli přesunout do opuštěných domů či far v menších vesnicích a na odlehlých místech na venkově či v horách (Karásek, Plzák a Hájek, 1998, s. 90). Jistá svoboda, kterou v tomto typu bydlení zažívali, spočívala v poměrně značné ekonomické i hospodářské samostatnosti, domy disidenti zpravidla opravovali svépomocí a denní rytmus nebyl nepodobný jakési tradiční společnosti (Linková a Straková, 2017, s. 268). Zároveň zde docházelo k výraznějšímu rozdělení pracovních a osobních rolí na základě pohlaví. Ženy disidentky se na tzv. barácích, jak to vybraní narátoři nazývají, věnovaly především výchově dětí, přípravě jídla, organizaci každodenního života komunity či práci v zemědělství. Muži se oproti tomu zabývali především manuální prací na baráku, pomáhali s fyzicky náročnější prací v zemědělství a věnovali se psaní ilegálních textů, vydávání knih a časopisů samizdatem nebo komunikaci s disidentem, který žil ve městech (tamtéž, s. 270). Kromě těchto běžných prací byly ale „baráky“ místem pro organizaci nejrůznějších výstav, besed či koncertů, nicméně institucionalizované přednášky, jaké byly typické pro města, v nich spíše neprobíhaly (Bárta, 2003, s. 94). Karásek u tohoto způsobu života vyzdvihuje atmosféru, ve které se na „barácích“ žilo. Komunity byly silně provázané a rodiny se vzájemně podporovaly a pomáhaly si. Pokud můžeme hovořit o nějaké přednáškové činnosti, probíhala spíše organicky a jejím cílem bylo spíše vzájemné sdílení zkušeností než předávání nových poznatků. Komunitní bydlení na barácích probíhalo buď trvale, kdy zde vybrané rodiny žily většinu roku a pouze v zimních měsících se přesunuly jinde, či například jen na víkendy (Vaněk a Urbásek, 2005, s. 245). Zároveň je však vzhledem nutné pro hlubší pochopení celé problematiky bydlení „na barácích“ uvést i fakt, že disidenti, kteří se pro tento druh bydlení rozhodli, byli pronásledováni režimem velmi podobně jako disidenti ve městech, lišil se pouze druh represí. Zatímco disidenti, kteří bydleli ve městech, byli běžně vystavováni domovním prohlídkám, výslechům a sledování, disidenti, kteří pobývali na „barácích“, představovali pro režim zcela jinou hrozbu. Komunitnímu bydlení se režim snažil všemožnými způsoby zamezit, a tak byli disidenti na „barácích“ neustále vystavováni kontrolám, pokutám, zabavování majetku a často také vyhánění z „baráků“. Karásek uvádí, že se jeden z „baráků“ nechali policisté vybouchnout, do dalšího pouštěli slzný plyn (Karásek, Plzák a Hájek, 1998, s. 90). Zároveň byli obviňováni z trestného činu tzv. příživnictví, protože nedocházeli do zaměstnání. Tehdejší povinnosti být zaměstnaný se vyhnula pouze hrstka disidentů, která si různými způsoby dokázala zařídit potvrzení o „neschopnosti pracovat“. (Linková a Straková, 2017, s. 49). Běžně aktéři na „baráku“ vydrželi vzdorovat režimu pouze několik měsíců, jen výjimečně vydrželi na jednom „baráku“ několik let (Straková, 2017, nestránkováno).

Je zajímavé, že zatímco bytové semináře zpravidla zanikly po revoluci v roce 1989, někteří jedinci na „barácích“ zůstali dodnes. Tuto skutečnost lze vysvětlit buď snahou o udržení si

určité nezávislosti na jakémkoliv režimu, včetně toho „kapitalistického“, ale také možná menší mírou angažovanosti jedinců z „baráků“ v rámci porevolučního politického působení. Jedním z pochopitelných vysvětlení však může být i jistá nespokojenost aktérů s novým režimem.

4 Empirické šetření: Reflexe přínosů bytových seminářů pro tehdejší občanskou společnost z pohledu posluchačů a přednášejících

4.1 Metoda šetření

Pro účely této práce jsem se rozhodla použít kvalitativní přístup. Cílem šetření je zjistit, zda měli účastníci seminářů pocit, že svojí činností přispívají k rozvoji občanské společnosti v Československu. Dále jsem se snažila zjistit, jaká byla motivace účastníků docházet na semináře, zda měli od seminářů nějaká očekávání a zda byla tato očekávání splněna. Pro účely šetření bylo nutné vybrat dostatečně vypovídající vzorek narátorů a vhodnou metodu zkoumání. S narátory byly vedeny polostrukturované rozhovory, u vybraných narátorů autorka práce pokládala na základě přání narátorů otázky pouze písemně. Rozhovory však vzhledem ke své přirozené povaze nabízí pouze narátorem vybranou část tehdejší reality, a z toho důvodu není možné v podobném výzkumu generalizovat. Jednotlivé reflexe narátorů budu analyzovat pomocí indukčního kódování a v rámci této analýzy se pokusím najít případné podobnosti ve výpovědích. Následně použiji metodu indukce ke stanovení teoretických východisek práce. Pro zvýšení validity výzkumu na závěr budu interpretovat data pomocí tzv. triangulace, kdy budu vycházet především z odborné literatury použité v teoretické části práce.

Zkušenosti narátorů z bytových seminářů lze považovat za kolektivní, ačkoliv výpovědi narátorů se často liší. Tuto skutečnost lze zdůvodnit odlišným prožíváním reality seminářů, nehledě na skutečnost, že si pamětníci nemusí přesně vybavovat všechny skutečnosti, které jsou se semináři spojeny. Za podstatné tedy v rámci interpretace výzkumu považuji dostatečné vymezení rozdílu mezi pamětí jednotlivce a kolektivní pamětí. Pro plastičtější popis rozdílu mezi těmito druhy paměti jsem se rozhodla v případě dvou jedinců přistoupit ke srovnání jejich reflexí z totožného semináře, na který docházeli.

Během procesu vyhodnocování a interpretace rozhovorů s narátory jsem aplikovala metodu strukturované obsahové analýzy, kdy jsem s využitím předem určených kritérií vyfiltrovala vybrané aspekty narátorovy reflexe. Zároveň jsem vybrané části obsahu rozhovorů s narátory použila i v rámci práce, protože právě zařazení sebraného materiálu v teoretické části práce může pomoci blíže pochopit širí celé problematiky paralelního vzdělávání v Československu.

4.2 Písemné prameny a literatura

Písemné prameny bych ráda rozdělila do dvou částí. První část pramenů tvoří výchozí literatura z oblasti filozofie, historie, politologie a andragogiky. Druhou skupinu pak tvoří literatura, která se věnuje problematice opozice, období tzv. normalizace a bytových seminářů v Československu. Dalším pramenem jsou rozhovory s účastníky seminářů a členy disentu. Kromě těchto dvou druhů pramenů jsem se později rozhodla přidat třetí pramen, a to tzv. artefakty, jako fotky ze seminářů nebo seznamy témat a přednášejících na vybraných seminářích. Domnívám se totiž, že tyto artefakty pomohou blíže pochopit danou problematiku a umožní nahlédnout do atmosféry bytových seminářů. V rámci studia pramenů jsem vycházela z dosavadního bádání, týkajícího se bytových seminářů a podzemních aktivit disentu. Kromě výpovědí narátorů (Bendové, Chvatíka, a Halíka). jsem u problematiky bytových seminářů

vycházela především z publikací Barbary Day, Karoline von Graevenitz, Václava Bendy, Václava Bednáře, Petra Oslzlého, Petra Pitharta a Miroslava Vaňka, které jsou uvedeny v soupisu bibliografických citací.

4.3 Rozhovory

Celkově jsem provedla dvanáct rozhovorů s narátory, nicméně pro účely této kapitoly jsem se rozhodla interpretovat pouze osm z nich. Důvodem pro toto zúžení vzorku bylo pracovní vytížení jednoho z narátorů, který nemohl zodpovědět pro účely práce podstatnou část otázek v rozhovoru, druhý narátor po zodpovězení první části otázek bohužel zemřel. U třetí z narátorek jsme v rámci rozhovoru společně došli k závěru, že počet navštívených bytových seminářů není dostatečně ilustrativní pro účely reflexe. Některé z poznámek narátorky jsou nicméně použity v rámci kapitol týkajících se disentu a bytových seminářů.

První narátor byl zvolen na základě doporučení mého přednášejícího, k dalším jsem se později dostala v rámci studia primárních pramenů, ale také díky metodě tzv. sněhové koule, kdy mi jednotliví narátoři poskytli doporučení na další narátory. Narátoři byli vybráni nejen na základě doporučení jiných narátorů, ale také na základě toho, na jaké semináře docházeli. Při výběru narátorů jsem se snažila obsáhnout ideálně co nejvíce druhů seminářů, aby reflexe přinášely různé pohledy na semináře.

V rámci svého výzkumu jsem provedla osm rozhovorů s lidmi, kteří se účastnili bytových seminářů. Seznam narátorů je k dispozici jako Příloha E. Před provedením rozhovorů jsem sestavila scénář, přičemž jsem zohlednila polostrukturovanou formu dotazování. Scénář rozhovoru je k dispozici jako Příloha C. Zároveň jsem vytvořila formulář informovaného souhlasu s rozhovory, kde byli narátoři poučeni, že jejich odpovědi budou použity v práci, zároveň žádný z narátorů nevyslovil požadavek na anonymizaci odpovědí. Informovaný souhlas je zařazen jako Příloha D. Tři rozhovory byly provedeny ústně, čtyři rozhovory proběhly písemnou formou. U písemných rozhovorů probíhala vzápětí doplňující elektronická korespondence. Dva z ústních rozhovorů byly vzhledem k epidemické situaci provedeny online pomocí platformy Skype, jeden rozhovor proběhl u narátorky v bytě. Online rozhovory trvaly přibližně jednu hodinu, pokud byl rozhovor veden písemnou formou, jednalo se o průměrně 2 měsíce pravidelné elektronické korespondence. Rozhovor, který proběhl u narátorky v bytě, trval 2 hodiny. Všechny rozhovory byly pro účely následné analýzy přepsány. Tématem rozhovorů bylo zapojení narátorů do prostředí bytových seminářů, primárním cílem bylo zjistit, zda měli účastníci seminářů pocit, že svojí činností přispívají k rozvoji občanské společnosti v Československu. Dále jsem se snažila zjistit, jaká byla motivace účastníků docházet na semináře, zda měli od seminářů nějaká očekávání a zda byla tato očekávání splněna. U jednotlivých rozhovorů s narátory se výrazně lišil nejen postoj vůči rozhovorům, ale také způsob vyprávění. Někteří narátoři pojali rozhovor více jako nestrukturované vyprávění, jiní se striktně drželi formátu stručných odpovědí na otázky. Nejprve jsem si druhý přístup vysvětlovala skutečností, že byli více nakloněni odpovídat písemně (tím pádem ovlivnění rozsahu rozhovoru dotazujícím bylo výrazně nízké), při ústních rozhovorech se nicméně ukázalo, že je tato domněnka nepodložená a záleží spíše na otevřenosti dotazovaného. Někteří narátoři také rozhovor o seminářích využili k volnému vyprávění o dobových souvislostech seminářů, do čehož jsem zasahovala pouze minimálně. Atmosféra během rozhovorů vedených online i naživo byla velmi podnětná, narátoři ochotně a trpělivě odpovídali na otázky. Rozhovory vedené písemně v několika případech narazily na riziko nepochopení otázky, tato situace byla řešena detailnějším vysvětlením otázek. U písemných rozhovorů bylo rovněž nutné vysvětlit narátorům smysl dotazování. Všichni narátoři nicméně pozitivně

vnímali obsah rozhovorů a zamýšlené cíle práce, protože měli pocit, že se tomuto tématu v současné době nevěnuje dostatečná pozornost.

4.4 Etika šetření

Kvalitativní výzkum se ze své podstaty vyznačuje poměrně vysokou validitou – té může napomoci i následná interpretace pomocí triangulace dat, nicméně poměrně nízkou reliabilitou. Replikace výzkumu je velmi obtížná a ve většině případů prakticky nemožná, vzhledem ke zcela odlišným zkušenostem jednotlivých respondentů a následné interpretaci výzkumníka. Kvalitativní výzkum má rizika v chybné interpretaci odpovědí dotazovaným, proto se vybraní narátoři rozhodli, že své výpovědi v rámci práce chtějí zpětně autorizovat, a případně se vůči nesrovnalostem vymezit. Pro účely práce jsem pro obeznámenost respondentů a účelem a výstupy výzkumu také vytvořila formulář informovaného souhlasu, s jehož zněním jsem respondenty podrobně seznámila před začátkem rozhovoru. Všichni respondenti se zpracováním svých výpovědí v rámci práce souhlasili.

4.5 Struktura šetření

Polostrukturované rozhovory s účastníky jsem se rozhodla analyzovat pomocí tzv. indukčního kódování, na základě, kterého metodou indukce stanovím závěry vyplývající z šetření. Zároveň bude provedena interpretace dat pomocí komparace s odbornou literaturou věnující se problematice paralelního vzdělávání za normalizace v Československu. Rozhovory s narátory měly celkově 26 otázek, ty jsem následně rozdělila do 5 popisovaných kategorií. Zkoumala jsem:

1. vzdělávací pojetí seminářů
2. motivaci účastníků
3. přínos pro účastníky
4. identifikace účastníka s rolí a odpovědností aktivního občana a případný růst občanského sebevědomí
5. obecné realie semináře, na který účastník docházel

Dále jsem si stanovila 3 výzkumné otázky, které jsou nadřazené zkoumaným kategoriím:

1. Měly bytové semináře spíše zájmově–vzdělávací charakter, nebo bylo jejich cílem doplnit odbornost uchazečů?
2. Byli účastníci seminářů motivováni k účasti na semináři vzdělávacím aspektem seminářů nebo byla jejich motivace zcela odlišná?
3. Existuje korelace mezi účastí na seminářích a pozdější výraznější občanskou angažovaností?

Výzkumná otázka číslo 1 vysvětluje zkoumanou kategorii 1 a 5, výzkumná otázka 2 vysvětluje zkoumanou kategorii 2. Poslední výzkumná otázka vysvětluje zkoumané kategorie 3 a 4.

Zkoumané kategorie 1 a 5 popisovaly realitu bytových seminářů a jejich pojetí z hlediska vzdělávání. Vybraní narátoři docházeli na semináře Ivana Havla, Julia Tomina, Ladislava Hejdánka, Jana Patočky a do Kampademie. Tyto semináře se většinou věnovaly filozofickým či teologickým otázkám, nicméně např. Havlův seminář byl interdisciplinární. Seznam všech probíraných témat, včetně přednášejících, je v Příloze A práce. Příloha A je připojena v původním znění, jak ji sepsal Ivan Havel. Specifickou skupinou byly semináře tzv. Kruhu,

kam docházel jeden z narátorů, zde se scházeli především lidé ze skautského prostředí. Tento seminář byl specifický i okruhem posluchačů, protože „lidé se scházeli hlavně mimo ty semináře, jezdili spolu na výlety, organizovali různé akce, v tom Skautu to bylo hodně o komunitě lidí...” (Špínka, 2021). O seminářích zkoumaných v rámci práce toto říci nemůžeme, ačkoliv se často jednalo o pravidelné setkávání přátel, tyto společné aktivity byly v rámci běžného života spíše ojedinělé. Čtyři z osmi narátorů rovněž vedli semináře sami. Jeden z těchto narátorů pořádal semináře o českých dějinách, ostatní narátoři přednášeli především témata z oblasti filozofie.

Na semináře, na které docházeli narátoři, docházelo většinou mezi 15–20 lidmi, pokud to umožňovala bezpečnostní situace. Výjimkou byly semináře Jana Patočky, které se často odehrávaly pouze v 7–9 lidech. Semináře, na které docházeli narátoři, se konaly zpravidla jednou týdně, jiné alespoň několikrát do měsíce. Všichni narátoři se shodují na faktu, že byly semináře poměrně genderově vyrovnané, docházeli na ně muži i ženy různého věku, ačkoliv častěji na seminářích přednášeli muži. Jedna z narátorek nicméně zdůrazňuje, že ženy zastávaly v rámci seminářů především organizační funkci, „vytvářely tu atmosféru, bez žen by se žádné semináře nekonaly...” (Bendová, 2021, odpověď na otázku č. 12).

Bytové semináře, na které docházeli narátoři, zpravidla navštěvovali lidé, kteří v disentu nijak nepůsobili, ačkoliv jeden z narátorů je přesvědčený, že „už tím, že chodili na semináře, vyjadřovali svůj postoj k tomu režimu, tím pádem do disentu vlastně patřili” (Petříček, 2021, odpověď na otázku č. 7). Právě kvůli tomu byly podle jiného narátora semináře terčem zájmu StB, „protože ten disent ovlivňoval lidi mimo něj, a to jim vadilo” (Havel, 2021, odpověď na otázku č. 7). Účastníci, kteří nepůsobili v disentu, pracovali v různých vědeckých institucích, na univerzitách nebo v Akademii věd (Bendová, 2021, odpověď na otázku č. 7). Členové disentu byli naproti tomu zaměstnáni často v dělnických profesích, „...topili, umývali okna, měřili vodu nebo počasí, dělali domovníky”, případně, pokud měli potřebné znalosti a režim je vyhodnotil jako méně nebezpečné, „pracovali třeba jako programátoři, těch bylo málo, takže je režim nevyhodil” (Petříček, 2021, odpověď na otázku č. 11). Semináře se během období, kdy na ně narátoři docházeli, měnily například probíranými tématy, zároveň jeden z narátorů uvádí, že „...čím déle se ty semináře konaly, tím byli ti účastníci vyzrálejší, takže jsme byli schopni témata rozebírat více do hloubky, zároveň jsme třeba došli k novým závěrům” (Chvatík, 2021, odpověď na otázku č. 17).

V rámci popisování atmosféry seminářů se vybraní narátoři shodli na převážné otevřenosti seminářů (výjimkou byly pouze semináře tzv. Kruhu, které sdružovaly členy Skautu), záleželo především na doporučení nového účastníka někým, kdo již docházel delší dobu, a na tom, že „...se neprozradíme a neohrozíme ostatní” (Pithart, 2021, odpověď na otázku č. 7). Obecně narátoři zdůrazňovali nutnost důvěry, bez které by se semináře prakticky nemohly konat (Halík, 2020, odpověď na otázku č. 7). Většina narátorů také uváděla, že se účastníci seminářů vzájemně respektovali, i když měli odlišné názory „...do Jirchářů chodili i marxisté, ale jak tam byl možný ten dialog, tak jsme se nehádali, snažili jsme se navzájem pochopit” (Bendová, 2021, odpověď na otázku č. 9). Všichni narátoři se shodli na tom, že atmosféra seminářů byla „jednoznačně přátelská, i když jsme měli různé vzdělání” (Holý, 2021; Rejchrt, 2021; Petříček, 2021, odpověď na otázku č. 22). Detailněji popsal atmosféru jednoho ze skautských seminářů Špínka: „Předsíní večerního bytu je neprůstupná kvůli vrstvám zutých bot, hrozny bund a kabátů padaj z věšáků. 30 kluků a holek sedí v pokoji po židlích, křeslech, postelích, na koberci, kde se dá. Poslouchají člověka, který za nimi přišel, sedí uprostřed nich, a říká zatraceně zajímavé věci, i když ne všemu rozumíme. Podávaj si hrnky s čajem, který se srká celý večer. Ještě pak před domem a v tramvaji si o tom povídáme. Atmosféra je daná kombinací této

situace se skutečností, že se už léta známe, jezdíme spolu na výlety, tábory, hry, za kulturou...” (Špinka, 2021, odpověď na otázku č. 22).

V rámci zkoumané kategorie č. 5 se vybraní narátoři shodli na tom, že převážná většina seminářů skončila po revoluci: „...nebyl důvod pokračovat”, „...ti lidé začali zase normálně učit na univerzitě...”, „Začal jsem působit v politice, neměl jsem čas”. Bendová uvádí, že v nějaké formě semináře pokračovaly právě spíše ve formě diskusí na univerzitách, sama organizovala na FF diskusní semináře až do roku 2007, chodilo na ně běžně několik desítek lidí, zváni byli i hosté z prostředí disentu. Seznam probíraných témat a přednášejících z tohoto „semináře” je k dispozici v Příloze č. B práce. Příloha B je připojena v původním znění, jak mi ji předala Kamila Bendová.

Všichni narátoři docházeli na semináře, které byly určené širokému okruhu posluchačů, bez ohledu na věk, nicméně z výpovědí je patrné, že na semináře docházeli nejčastěji lidé mezi 20–40 lety, kteří již pracovali. Zpravidla ovšem semináře žádný z účastníků nepovažoval za náhradu vysokoškolského vzdělání, ačkoliv tato skutečnost je také podmíněna faktem, že až na jednoho z narátorů byli v období tzv. normalizace vysokoškolsky vzdělání. Výjimkou jsou v tomto případě semináře jednoho z narátorů, který organizoval semináře především pro mladší dospělě a studenty středních škol, kteří považovali tyto semináře za náhradu středoškolského vzdělání, i vzhledem ke skutečnosti, že „se ve škole prostě nemohli dozvědět o Masarykovi, historie se učila hodně málo...” (Pithart, 2021, odpověď na otázku č. 1). Dalším z případů, kdy byl seminář systematicky vzdělávací a sloužil jako náhrada školního vzdělávání, byl seminář Daniela Kroupy, o kterém jsem se zmiňovala v kapitole č. 3. U tohoto semináře také můžeme hovořit v souvislosti s průběžným zkoušením studentů či testy, podobně jako např. u podzemní univerzity pražských bohemistů. Jiné semináře byly vedeny spíše neformálně, čemuž odpovídala i forma příprav na jednotlivé hodiny. Přednášející zpravidla doporučil k zamyšlení knihu, nicméně „bylo dost těžké doporučovat nějakou literaturu, když se nedala sehnat, takže jsme si to spíš půjčovali mezi sebou, kolovaly třeba i opisy sešitů s interpretací Heideggera...” (Chvatík, 2021, odpověď na otázku č. 19).

Zkoumaná kategorie 2 odpovídá na výzkumnou otázku číslo 2. Až na jednoho narátora, který seminář sám organizoval, se všichni ostatní dozvěděli o bytových seminářích od přátel, další narátor byl pozván přímo organizátory semináře. Bendová uvádí, že „v Praze bylo v té době několik profláklých bytů, asi deset, tam se pořád něco konalo, ale zase byly víc pod dohledem StB”, to potvrzuje i Petříček „známí měli známé, ti o něčem věděli, v Praze bylo jednoduché se takhle nějakého semináře účastnit...” (Bendová, 2021; Petříček, 2021, odpověď na otázku č. 6). U další otázky ohledně motivace k účasti na seminářích se výpovědi narátorů liší. Zatímco jeden z narátorů se rozhodl sám semináře organizovat, aby zprostředkoval zájemcům přednášky Jana Patočky, vybraní narátoři docházeli na semináře spíše kvůli atmosféře nebo setkávání s přáteli. Všichni narátoři se nicméně shodují na tom, že se na seminářích dozvídali nové informace z různých oborů a probíraná témata je zajímala, proto na semináře docházeli. Holý uvádí: „Byla to možnost komunikace s odborníky, kteří byli vyřazeni z oficiální vědy, nicméně pracovali dál a publikovali v samizdatu nebo v zahraničí. Kromě toho se akcí účastnili lidé z „šedé zóny“, jako jsem byl já sám. Pro mě to byly jedinečné večery...” (Holý, 2021, odpověď na otázku č. 3). Jeden z narátorů také jako motivaci uvádí, že „nebyl spokojený s tím, jak se vykládaly české dějiny, proto se rozhodl, že bude organizovat semináře, na kterých je bude vykládat sám, docela se to rozjelo”, jiný podotýká, že „pro spoustu lidí to byla možnost, jak nezblbnout, když takhle mohli trávit večer...” (Pithart, 2021; Petříček, 2021, odpověď na otázku č. 2).

Narátoři se shodují, že pro ně bytové semináře byly důležitou součástí tehdejšího života, ať už na ně docházeli kvůli setkávání s podobně smýšlejícími lidmi nebo kvůli novým poznatkům. „Byl to kus společenství, myslelo se tam svobodně“, uvádí Bendová. Aspekt společenství vyzdvihují nárátoři stejně často, jako náhradu vzdělávání. Pithart uvádí, že se mu líbilo, že se „lidé třeba naučili klást otázky díky těm seminářům, že byli zvědaví, mohli diskutovat...“, Petříček oceňuje, že „to byl způsob, jak nahradit normální univerzitní vzdělávání, a byla to možnost naprosto svobodně diskutovat – a specifická situace disentu vedla k tomu, že se takto setkávali lidé z nejrůznějších oborů, což asi bylo nejdůležitější“ (Pithart, 2021; Petříček, 2021, odpověď na otázku č. 10). Holý popisuje, že mu bytové semináře „nahrazovaly studium na univerzitě, jehož kvalita za moc nestála. Měl jsem štěstí, že jsem v té době byl jako aspirant v oddělení teorie Ústavu pro českou a světovou literaturu, kde byly takové osobnosti jako Vladimír Macura, Daniela Hodrová, Jiřina Táborská nebo Václav Königsmark. To byla oáza svobodného myšlení v nesvobodné době...“ (Holý, 2021, odpověď na otázku č. 8). Pouze jeden nárátor ve své výpovědi zdůrazňuje, že kromě „radosti z nových myšlenek“ pociťoval také „strach z estébáků, že ho seberou“ (Rejchrt, 2021, odpověď na otázku č. 8). Tuto skutečnost by bylo možné v rámci výběru nárátorů možné vysvětlit skutečností, že vybraný nárátor byl také členem evangelického disentu, nicméně domnívám se, že vzhledem k míře perzekucí jiných členů disentu, kteří nepatřili do žádné církve, by se jednalo o chybnou zkratku. Tuto skutečnost tak vysvětlují pouze zkušenostmi nárátora se Státní bezpečností (Hartmanová et al., 2017, nestránkováno).

Vybraní nárátoři soudí, že za zájmem o bytové semináře stála kromě zájmu o vzdělání také snaha prolamovat jakousi „kulturní izolaci“, do které se v období tzv. normalizace dostali. Petříček uvádí, že „semináře většinou vedli lidé, kteří nějak věděli, co se děje jinde a toto vše zprostředkovali ostatním. Bylo jedno, jestli šlo o filozofii, výtvarné umění nebo cokoli jiného. Určitým důvodem bylo snad i to, že bylo možné se setkávat ve svobodném prostředí.“ Bendová, uvádí, že semináře navíc zapadaly do „paralelního polis“ v oblasti vzdělávání, a možná také podpora disidentů (Bendová, 2021, odpověď na otázku č. 10). Vzájemné setkávání také podle některých nárátorů dávalo lidem „pocit, že někam patří“ a „společné zážitky“ (Chvatík a Špinka, 2021, nestránkováno). Díky seminářům se podle svých slov „posouvali ve svém oboru“, „zjišťovali, co se děje ve světě“, ale také jim to přinášelo „možnost setkat se s podobně smýšlejícími lidmi“ (Bendová, 2021; Špinka, 2021, odpověď na otázku č. 8).

Zkoumané kategorie 3 a 4 odpovídají na výzkumnou otázku č. 3. Všichni nárátoři se shodli, že měli během docházení na bytové semináře pocit, že jsou součástí určitého společenství. Míra blízkosti vzájemných vztahů mezi jednotlivými účastníky nicméně podle nárátorů záležela na periodicitě setkávání, proměnlivosti skupiny a počtu docházejících účastníků (Bendová, 2021, odpověď na otázku č. 4). Bendová nicméně uvádí, že zmiňovaná vzájemná blízkost účastníků byla na navštěvovaných seminářích primárně názorová, blízkost v osobní rovině zpravidla předcházela účasti na seminářích. Pokud tak lze hovořit u bytových seminářů o „setkáních přátel“, je nutné zmínit, že přáteli byli účastníci zpravidla ještě před konáním semináře (Špinka, 2021, odpověď na otázku č. 20). Šiklová uvádí, že u bytových seminářů bylo hlavní motivací „zachovat alespoň nějakou intelektuální kulturu celého národa, určitě nebylo cílem shodit režim, mysleli jsme si, že se režim dá shodit jenom válkou, a tu nikdo nechtěl“ (Šiklová, 2021b, nestránkováno).

Zkoumaná otázka občanské hrdosti způsobené mj. právě docházením na semináře ukázala, že si jednotliví nárátoři jakoukoliv občanskou hrdost nepřipouštěli, protože „to bylo přece samozřejmé, že člověk něco dělá...“ (Petříček, 2021, odpověď na otázku č. 13). Pithart upozorňuje, že „tady přece o žádné občanství nešlo, vždyť jsme se bavili jenom o historii“ (Pithart, 2021, odpověď na otázku č. 24). Je také možné, že samotné slovo „hrdost“ považují

narátoři za přehnané: “Slovo hrdost nemám rád, obejdu se bez něj.” (Rejchrt, 2021, odpověď na otázku č. 24). Jiní narátoři rozlišují mezi druhy „hrdosti“, ať už v závislosti na konkrétní aktivitě: “V Chartě jsem ten pocit měla, navíc i celý paralelní polis byl pozitivním příkladem, jak to dělat jinak...” nebo na pocity způsobenými vlastní aktivitou v rámci disentu: „V disentu i ve Skautu jsem měl pocit svobodného myšlení, úcty k hodnotám, naději. Takže tam byla lidská hrdost, i vzájemná, ale v občanské rovině to nebylo...” (Bendová a Špínka, 2021, odpověď na otázku č. 24). Všichni narátoři se dále shodli, že na seminářích nebylo nic, s čím by zásadně nesouhlasili, problematické bylo maximálně „mnoho probíraných témat najednou” či „mnoho názorových proudů” (Špínka, 2021, odpověď na otázku č. 24).

V rámci kategorií 3 a 4 jsem zkoumala subjektivně vnímaný přínos seminářů pro účastníky. Narátoři, kteří se účastnili seminářů týkajících se oboru, který vystudovali, zmiňovali, že je semináře posunuli v rámci oboru, dostali se i k zahraničním autorům (Chvatík, 2021, odpověď na otázku č. 21), zbytek narátorů se shodoval, že je semináře naučily kriticky myslet, diskutovat a hledat souvislosti (Pithart, Bendová a Špínka, 2021, odpověď na otázku č. 21). Jeden z narátorů uvádí, že se díky přednášení na seminářích zlepšil v ústním projevu a v pedagogickém výkladu, což využívá dodnes. U využitelnosti znalostí získaných na seminářích je z výpovědí narátorů patrné, že se tyto znalosti staly přirozenou součástí vědění jedince (Bendová, 2021, odpověď na otázku č. 21). Většina narátorů se také po roce 1989 věnovala pedagogické činnosti na vysokých školách, kde znalosti použila (Petříček, 2021, odpověď na otázku č. 21). Kromě pedagogické činnosti jeden z narátorů uvádí, že díky systematickému studiu a překladům díla Martina Heideggera, kterým se zabýval na bytových seminářích, mohl po roce 1989 vydat jeho souborné dílo v češtině (Chvatík, 2021, odpověď na otázku č. 21).

Většina narátorů došla k závěru, že jejich občanská angažovanost byla před rokem 1989 velmi podobná jako po něm, změnila se pouze podmínky, ve kterých se mohli angažovat, a pracovní prostředí (Petříček, 2021, odpověď na otázku č. 26). Dva z narátorů uvádí, že více se cítili být angažovanými po roce 1989, jeden z narátorů působil dlouhodobě ve vysoké politice, druhý spoluzaložil tzv. Středoevropskou univerzitu (SEU) v České republice. Vzhledem k tomu, že „zařizoval spoustu grantů, řešil fungování s Klausem i s Havlem, a nakonec zakladatel SEU Soros rezignoval a přesunul univerzitu do Maďarska...”, je toho názoru, že míra jeho občanské angažovanosti byla tehdy výrazně vyšší než za tzv. normalizace. Většina narátorů se občansky angažovala i po roce 1989, někteří vstoupili do aktivní politiky (komunální i celostátní). či do neziskového sektoru, většina z narátorů nicméně působila na univerzitách a angažovala se tak spíše v tomto prostředí: „Já se po revoluci zapojil nejen do výuky na FF UK, ale podílel jsem se i na vzniku Archivu Jana Patočky. Nejdůležitější ale je, že se můžu setkávat stále s novými studenty” (Petříček, 2021, odpověď na otázku č. 25). Jeden z narátorů uvádí, že „jeho zájem směřoval vždy k literatuře, ne k angažovanosti”, a tedy nepovažuje své působení na univerzitě za projev angažovanosti, ale za součást vědecké práce (Holý, 2021, odpověď na otázku č. 25).

5 Diskuse

Cílem mé práce bylo popsat důvody, proč se členové disentu rozhodli účastnit bytových seminářů, a zda měli pocit, že svojí činností přispívají k rozvoji svébytné občanské společnosti v Československu. Práce se dále snažila zjistit, zda byla pro účastníky motivací touha po získávání nových znalostí a snaha se dále vzdělávat i po ukončení školního vzdělávání, či zda bylo hlavní motivací náleženost do otevřeného prostoru podobně smýšlejících lidí, kteří se svými dosavadními znalostmi vzájemně obohacovali. V rámci polostrukturovaných rozhovorů se práce dále snažila zjistit, co účastníci od bytových seminářů očekávali, a zda byla tato očekávání splněna. Poté jsem se snažila zjistit, zda docházení na bytové semináře účastníky obohatilo, a jakým způsobem využili znalosti získané na seminářích po roce 1989.

V rámci své práce jsem si stanovila několik výzkumných otázek, které se prolínaly s hlavním cílem práce. Nyní se dostávám k odpovědím na výzkumné otázky:

- 1) Měly bytové semináře spíše zájmově-vzdělávací charakter, nebo bylo jejich cílem doplnit odbornost uchazečů?

Semináře neměly zájmově-vzdělávací charakter v podobě, jak ho chápeme dnes, nicméně rovněž nesloužily k doplnění odbornosti uchazeče. Tato skutečnost byla ovlivněna faktem, že účastníci seminářů, se kterými jsem prováděla rozhovory, již odborníky na danou problematiku v době, kdy docházeli na semináře, byli (Chvatík, 2021, odpověď na otázku č. 10). Semináře jim tak spíše poskytovaly bezpečný prostor pro rozšiřování, nikoliv doplňování dosavadních znalostí (Petříček, 2021, odpověď na otázku č. 10). Pro některé narátory, kteří studovali odlišné obory od zaměření seminářů, na které docházeli, semináře představovaly spíše možnost, setkat se neformálně s odborníky na dané téma. Dnešní optikou tak můžeme na semináře pohlížet spíše jako na neformálně vzdělávací setkání, které mělo účastníkům rozšířit obzory v různých oblastech, nikoliv jim zajistit plné vzdělání v daném oboru. Výjimkou jsou v tomto případě semináře Petra Pitharta a Daniela Kroupy, na které docházeli lidé bez filozofického a historického vzdělání. Zde můžeme hovořit o paralelním vzdělávání mladých dospělých zajištěným částečně vybranými členy disentu, tedy Pithartem a Kroupou (Pithart, 2021, odpověď na otázku č. 11).

- 2) Byli účastníci seminářů motivováni k účasti na semináři vzdělávacím aspektem seminářů nebo byla jejich motivace zcela odlišná?

Vzdělávací aspekt byl pouze jedním z mnoha důvodů, proč se narátoři rozhodli účastnit seminářů. Kromě toho, že se na seminářích dozvídali nové poznatky z různých oborů, se především setkávali s podobně smýšlejícími jedinci, díky čemuž se staly bytové semináře místy svobodného myšlení, společenských diskusí, vzájemného respektu a psychickou obranou vůči prostoru mimo semináře (Špinka, 2021, odpověď na otázku č. 10). Kromě toho umožňovaly semináře setkávat se s poznatky ze západního světa, a tím pádem otevíraly nové obzory v nejrůznějších oborech (Halík, 2020, odpověď na otázku č. 10). Vzdělávací aspekt šíření těchto poznatků v rámci seminářů je nicméně ve výpovědích většiny narátorů spíše upozaděn. Za důležité tehdy narátoři považovali nejen nové poznatky samotné, ale vůbec možnost, že se k nim v rámci „uzavřeného“ Československa dostali (Day, 1999, s. 7). Vzdělávací aspekt seminářů je patrný spíše ve výpovědích zaměřených na přínos těchto seminářů pro narátory. Díky seminářům se narátoři naučili například kritickému myšlení, strukturované diskusi, vzájemnému naslouchání nebo kladení otázek, což bylo něco, co je tehdejší vzdělávací systém neučil (Pithart, 2021, odpověď na otázku č. 22). Tyto výstupy pro účastníky nicméně mohly mít pouze ty semináře, které se kromě prostoru pro společenskou diskusi snažily účastníky

různými metodami, třeba i nevědomě, vzdělávat. Docházím tedy k závěru, že motivace účastníků byly především jiné než vzdělávací, nicméně ke vzdělávání díky vhodné formě na seminářích docházelo.

3) Existuje korelace mezi účastí na seminářích a pozdější výraznější občanskou angažovaností?

Z výpovědí narátorů je patrné, že svoji účast na bytových seminářích považovali za součást svého působení v disentu, a konkrétně bytové semináře jim umožňovaly se rozvíjet v oblastech jejich zájmu a zároveň se setkávat s podobně smýšlejícími jedinci (Bendová, 2021, odpověď na otázku č. 25). Vzhledem k historickým souvislostem a obtížné měřitelnosti občanské angažovanosti nelze určit, do jaké míry byli jednotliví narátoři angažováni v období tzv. normalizace. Občanská angažovanost je z hlediska současného diskurzu chápána spíše v rovině aktivního občanství a participace, která byla v tehdejší Československu možná „pouze pokud jedinci aktivně podporovali KSČ“ (Dostál, 2019, nestránkováno). Za občanskou angažovanost lze nicméně považovat veškeré aktivity disentu, pokud budeme chápat disent jako „hnutí odporu“ či opozici vůči vládnoucímu režimu (Otáhal, 2002, s. 69). Pokud je aktivní občanství vyjádřeno nesouhlasem s vládnoucí ideologií, o aktivním občanství lze hovořit. Přesto však z výpovědí narátorů usuzují, že mezi účastí na seminářích a občanskou angažovaností po roce 1989 neexistuje přímá korelace, a jedná se tedy spíše o vlastní rozhodnutí vybraných narátorů. Je nicméně velmi pravděpodobné, že pokud byl jedinec součástí dalších aktivit disentu, byla jeho motivace k účasti v aktivní politice po roce 1989 výrazně vyšší, než pokud by se aktivit disentu neúčastnil. Samotné semináře nicméně navštěvovali i lidé, kteří v disentu jinak nepůsobili, a zde je proto na místě uvažovat o seminářích jako o prostředí, kde docházelo k tolik potřebné společenské diskusi (Havel, 2021, odpověď na otázku č. 7).

Pokud budu jednotlivé výzkumné otázky z důvodu vyšší validity ověřovat pomocí metody tzv. triangulace, lze vycházet z poznatků, ke kterým došla odborná literatura věnující se bytovým seminářům a období tzv. normalizace. Závěr vyplývající z obecného cíle práce, tedy že členové disentu neměli pocit, že přispívají svojí aktivitou (tedy účastí na bytových seminářích), k rozvoji občanské společnosti v Československu, ale spíše udržují podnětné intelektuální prostředí a kulturu vzdělanosti, lze nalézt i v práci Milana Otáhala „Normalizace 1969–1989: Příspěvek ke stavu bádání“ (Otáhal, 2002, s. 69). Závěry vyplývající z odpovědí na jednotlivé výzkumné otázky lze u výzkumné otázky číslo 1 potvrdit v pracích Caroline von Graevenitz (2009, s. 22–31), a Daniela Kroupy (2010, s. 18–35). U výzkumné otázky číslo 2 lze závěry, ke kterým jsem došla, potvrdit publikacemi Barbary Day (1999, s. 11–32), a Tomáše Halíka (2013, s. 14–15). U poslední výzkumné otázky lze vycházet z práce Vaňka a Urbáška (2005, s. 48–60), a Pitharta (2009, s. 97–107). V práci jsem popisovala bytové semináře v Československu jako jednu z možných forem svébytného občanského vzdělávání v Československu. V rámci empirického šetření jsem dospěla k závěru, že u bytových seminářů nelze přímo hovořit o občanském vzdělávání, které je v dnešní době spojeno spíše z představování témat demokracie, svobody a občanské participace. Zároveň měly velmi silnou podporu u zbytku disentu, protože představovaly jakýsi most mezi vzděláváním a angažovaností, a zároveň byly jedním z hlavních pilířů tzv. paralelního polis (Bednář, 2020, s. 110). Bytové semináře podle Graevenitz v podstatě sloužily jako náhrada specifického zájmového vzdělávání v rámci menších, částečně uzavřených skupin (Graevenitz, 2009, s. 22). Zde si ovšem dovoluji s Graevenitz polemizovat, protože vybrané semináře nebyly schůzkami specifických zájmových skupin, ale nahrazovaly spíše školní vzdělávání na univerzitě, a svojí podobou se blížily spíše akademické diskusi. Ačkoliv vzhledem k bezpečnostním rizikům lze jen obtížně hovořit o struktuře v pravém slova smyslu, byly součástí „systému“ paralelního vzdělávání dospělých, která byla specifická tím, jaké poznatky byly v rámci seminářů

předávány (Benda, 2009, s. 59). Často byly novější a inspirované zahraničním výzkumem díky kontaktu se zahraničím. V rámci dané problematiky je tak možné pouze hovořit o struktuře jednotlivých seminářů, maximálně pak o určité provázanosti (Šiklová, 2021a, nestránkováno).

Formu, jakou byly semináře vedeny, lze svým způsobem, ačkoliv se ve většině jednalo o vzdělávání dospělých, byla svým způsobem „školní“, samozřejmě až na podmínky, ve kterých semináře probíhaly, a na přípravu na hodiny. Participace jednotlivých účastníků na obsahu a vedení semináře byla poměrně nevýznamná, semináře byly zpravidla tématicky rozvržené na několik dalších hodin. Akademická povaha seminářů byla zesílena také skutečností, že se na seminářích probírala spíše abstraktní témata, která byla jen velmi málo využitelná v praxi. Výjimkou zde jsou samozřejmě semináře z oblasti přírodních věd (Bendová, 2021, odpověď na otázku č. 9). U seminářů byla rovněž velmi malá míra popularizace probíraných témat, alespoň v podobě, jak je popularizace chápána dnes. Aspekty vzdělávání dospělých lze v rámci bytových seminářů najít ve zcela samozřejmě dobrovolnosti docházení na semináře, minimální hierarchii mezi přednášejícím a posluchači a formálními (ne)náležitostmi seminářů (tedy spíše dobrovolné přípravě na jednotlivé hodiny a volném ukončení docházky na semináře (Day, 1999, s. 11–32). V rámci většiny seminářů také nebylo z praktických i bezpečnostních důvodů možné získat osvědčení o absolvování semináře (Graevenitz, 2009, s. 30–35). Výše zmíněné skutečnosti lze nicméně aplikovat pouze na některé z bytových seminářů, například na semináře Daniela Kroupy, Jana Patočky nebo Petra Pitharta. U jiných seminářů byly školní aspekty prakticky potlačeny, a jednalo se spíše o tématicky předem vymezené strukturované diskuse několika odborníků na dané téma (Kroupa, 2010, s. 18–35). Další semináře, například ty u Ivana Havla, lze považovat spíše než za formální vzdělávání pomocí semináře za společenské setkávání s následnou diskusí o několika tématech z různých oborů (Bendová, 2021, odpověď na otázku č. 9).

Bytové semináře v Československu poskytly prostor pro otevřenou společenskou diskusi, ale také zjednodušily mnoha účastníkům těchto seminářů návrat do veřejného života po roce 1989. Nelze říci, že by všechny semináře byly přínosné pro následující akademickou a politickou dráhu všech narátorů, ale vybrané narátory ovlivnily v jejich pozdějších působení v tomto prostředí (Chvatík, 2021, odpověď na otázku č. 26). Zároveň se díky nim dostalo do Československa mnoho zahraničních intelektuálů, na čemž měla významný podíl Nadace Jana Husa (Day, 1999, s. 33–35). Přínos pro účastníky, ale i pro zbytek české, potažmo československé společnosti je nicméně dodnes velmi obtížně měřitelný.

Praktická využitelnost poznatků z bytových seminářů je dnešní optikou poměrně diskutabilní. Účastníci bytových seminářů i podzemních univerzit spíše nečekali, že získané znalosti, jakkoliv použijí, protože nečekali, že budou někdy zastávat normální pracovní pozice a budou moci pokračovat ve studiu na vysoké škole. Navzdory tomuto očekávání však většina narátorů hovoří o tom, že znalosti získané na seminářích používali nejen v porevoluční akademické práci, ale také v běžném životě (Petříček, 2021, odpověď na otázku č. 21). Kromě faktických znalostí, které získávali četbou děl českých i zahraničních autorů v rámci seminářů, se účastníci naučili také vést kultivovanou společenskou diskusi a nahlížet na problémy z více perspektiv, což hodnotí jednoznačně pozitivně (Bendová, 2021, odpověď na otázku č. 21). Dále také získali cenné kontakty v rámci československého intelektuálního prostoru, a díky tomu mohly některé vzdělávací aktivity pokračovat v upravené podobě i po roce 1989. Příkladem může být například Středoevropská univerzita, respektive její pobočka v České republice, v rámci, které se díky iniciativě filozofa Ivana Chvatíka po roce 1989 setkávali mnozí účastníci bytových seminářů v rámci organizace vzdělávacích akcí, nebo interdisciplinární přednáškový cyklus Kamily Bendové na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.

Bez paralelních občanských aktivit, mezi které bezpochyby patřily právě bytové semináře, by pravděpodobně nevznikla „polistopadová“ občanská společnost, která i v současné době stojí před nelehkými otázkami. Zároveň se bytové semináře výrazně vymezily vůči konceptu občanského vzdělávání, jaký znalo Československo před rokem 1948, a staly se jedním z určujících prvků moderního pojetí občanského vzdělávání u nás. Tuto skutečnost může ilustrovat řada občansko-vzdělávacích aktivit, které po roce 1989 vznikly v Československu právě díky účastníkům bytových seminářů (Chvatík, 2021, odpověď na otázku č. 26). Československé bytové semináře jsou zároveň pouze ukázkou, jakým způsobem fungovaly nezávislé intelektuální skupiny v zemi patřící do tzv. Východního bloku. Pojetí občansko-vzdělávacích aktivit na Západě se tak vedle těchto aktivit jeví velmi kontrastně. Tehdejší občanské aktivity, včetně těch vzdělávacích, byly z pochopitelných důvodů na Západě výrazně více politizované, ačkoliv tato politizace nebyla vnímaná výrazně negativně. V zemích tzv. Východního bloku byla tato politizace občansko-vzdělávacích aktivit z pochopitelných důvodů výrazně menší. Nabízí se tedy otázka, zda právě tato relativní apolitizace občansko-vzdělávacích témat neovlivnila československou společnost v tom, jakým způsobem chápe spojení politiky s občanskými aktivitami. Tuto úvahu ovšem považuji za vhodné rozvíjet spíše v budoucích pracích.

Přínosem mé práce pro tuto oblast bádání je propojení primárně historického tématu bytových seminářů a disentu s oblastí vzdělávání dospělých. Domnívám se, že toto spojení je i v dnešní době velmi málo probádané a zcela jistě by si zasloužilo v jiných typech práce (například v případových studiích jednotlivých seminářů) větší pozornost. Ačkoliv je v posledních letech v české historiografii stále více v oblibě metoda orální historie, díky které lze postupně skládat výpovědi pamětníků do komplexního obrazu československé normalizace, limity bádání stále spočívají v poměrně malém zkoumaném vzorku a nedostatku dostupných pramenů. Vzhledem k bezpečnostním rizikům se např. jen málokdy dochovaly záznamy z přednášek a seminářů, a jen ve zcela výjimečných případech lze zjistit, kdy přesně se konal seminář a kdo na něm přednášel. Podklady přednášejících jsou pak prakticky nedostupné. Tyto limity provázely i moji práci, nicméně díky vhodně zvoleným narátorům a jejich ochotě jsem mohla zahrnout i tyto prameny.

Další potenciál zkoumání tématu bytových seminářů vidím nejen v analýze jednotlivých seminářů, ale také v komparaci československých a zahraničních seminářů. Poměrně málo probádaný se aktuálně stále jeví německý, polský a pobaltský prostor, ačkoliv práce Bednáře a Graevenitz přinesly velmi přínosné závěry. Dalším možným východiskem tématu jsou pak odrazy československých bytových seminářů v západním intelektuálním prostoru. Vzhledem k aktivitám Nadace Jana Husa se lze domnívat, že návštěvy zvláště britských filozofů a teologů měly dopad na tamější akademickou a kulturní sféru.

6 Závěr

Do roku 1948 představovalo občanské vzdělávání dospělých jakousi „výchovu“ k tomu, jakým způsobem zastávat aktivní i pasivní roli občana, před rokem 1918 je naproti tomu občanské vzdělávání dospělých některými autory chápáno jako „ochrana“ občana před státem. V rámci 19. století tak lze sledovat spíše poskytování informací o právní ochraně občana a dodržování občanských práv. Tento pohled postupně nahradila výše zmíněná vzdělávací role státu v oblasti občanství.

Po roce 1948 se vlivem ideových zásahů státu do oblasti občanského vzdělávání projevil určitý nezájem o „tradiční“ aktivní zapojení do existující politiky a veřejného života, což vyústilo ve vznik mnoha nezávislých občanských iniciativ ve struktuře disentu a undergroundu, kde docházelo k vzdělávání a vzájemnému sdílení znalostí v odlišných formách, než jaké tehdy prosazoval stát. Bytové semináře se setkávaly s výrazným zájmem části veřejnosti vzhledem k tomu, že se konaly ve zdánlivě nepolitickém prostředí, a diskuse na nich byla moderována jen velmi mírně. Většina narátorů se dále shodla, že pro ně semináře představovaly jakési nadechnutí v nesvobodné době, uzavřený svět, kde mohli debatovat s podobně smýšlejícími jedinci.

Podobné výpovědi jsou v ostrém kontrastu s tím, jak jsem popisovala občanské vzdělávání do 1. poloviny 20. století. Tehdy spočívala role občanského vzdělávání do jisté míry v „informačním ozbrojení“ občana proti státu, zatímco bytové semináře v období tzv. normalizace se z různých důvodů proti státu bojovat nesnažily, spíše tvořily jakýsi bezpečný prostor pro vyrovnávání se s životem za zdmi seminářů. Občanské vzdělávání se aktuálně rovněž snaží zapojit jedince do společnosti natolik, aby byl schopen se vyrovnat i s nejrůznějšími informačními, politickými a technologickými výzvami, bytové semináře byly ve většině případů oproti tomu chápány spíše jako „akademický“ prostor pro diskusi. Příhodné se mi zdá v tomto případě připomenout významné rozdíly mezi pojmy „výchova“ (do které lze zařadit právě výše zmíněné poskytování teoretických znalostí o státu a právu) a „vzdělávání“, ke kterému je obsahově blíž jak současná podoba občanského vzdělávání dospělých, tak tehdejší bytové semináře.

Z mých rozhovorů s narátory vyplynulo, že narátoři příliš silně nevnímají otázky aktivního občanství a občanského vzdělávání v souvislosti s účastí na bytových seminářích. Vzdělávání bylo pouze jedním z cílů vzniku bytových seminářů, pro mnoho lidí byly semináře často jedinou platformou, kde se setkávali s podobně smýšlejícími jedinci. Některé dnešní interpretace o „hrdinství“ disidentů a jeho potvrzování v rámci podobných aktivit nejsou zcela přesné, účastníci seminářů podobné aktivity považovali za běžnou součást svých aktivit. Navzdory pohledu narátorů na jejich tehdejší aktivity se nicméně domnívám, že se svým způsobem jednalo o projev aktivního občanství, ačkoliv tyto aktivity tímto způsobem narátoři ani tehdejší společnost nevnímali. Zároveň lze vzhledem k tehdejší míře informovanosti narátorů o aktivním občanství polemizovat o tom, zda si narátoři plně uvědomovali všechny edukační aspekty svého jednání. Právě na příkladu vědomí aktivního občanství lze pracovat s tím, že zmíněný prvek aktivního občanství či hrdinství je možné vnímat spíše zpětně.

Kromě otázky aktivního občanství jsem zkoumala také motivaci narátorů k účasti na bytových seminářích. Výpovědi narátorů jsem vzájemně porovnávala, a dospěla jsem k závěru, že motivací pro účast byla především touha po kontaktu s podobně smýšlejícími jedinci v bezpečném prostředí, kterými do značné míry bytové semináře byly. Narátoři se dále shodli na tom, že je semináře obohatily ve schopnosti chápat i odlišné názory ostatních jedinců a naučily je vést strukturované diskuze na nejrůznější témata. Domnívám se, že právě aspekt

vzájemného setkávání a sdílení zážitků silně převážil nad vzdělávacím aspektem, což se projevilo například tím, že narátoři ve svých výpovědích upozad'ovali vzdělávací otázky a věnovali se spíše popisu tehdejší atmosféry seminářů nebo celého společenství, které na seminář docházelo. Zkoumala jsem také možnou návaznost účasti na seminářích s pozdější občanskou angažovaností, kde jsem dospěla k závěru, že záleželo spíše na tom, zda se narátor rozhodl využít společenské kontakty získané působením v paralelních strukturách k aktivnímu zapojení do veřejného života, či zda pro něj občanská angažovanost skončila dovršením politických změn v 90. letech.

V rámci diskuze jsem ukázala další možnosti zkoumání tématu bytových seminářů v kontextu občanského vzdělávání dospělých a předestřela možné limity mého zkoumání. Domnívám se, že právě analýza a srovnání německého, polského a pobaltského prostoru by mohlo přinést nové poznatky v problematice provázanosti bytových seminářů a pozdější celospolečenské angažovanosti po roce 1989.

7 Soupis bibliografických citací

BÁRTA, Jan. *Dana Němcová: lidé mého života*. Praha: Portál. 2003. Rozhovory (Portál). ISBN 80-7178-759-0.

BENDA, Václav a Patrik BENDA. *Noční kádrový dotazník a jiné boje: texty z let 1977-1989*. Praha: Agite/Fra. 2009. ISBN 978-80-86603-85-8.

BENDOVIÁ, Kamila. *Ústní sdělení*. Praha, 1. 4. 2021

BENDOVIÁ, Markéta, Johana BOROVIANSKÁ a Daniela VEJVODOVIÁ. *Filozofie v podzemí – filozofie v zázemí*. Praha: Nomáda. 2013. ISBN 978-80-260-3764-4.

BUMBA, Jan a Ondřej ČIHÁK. Bylo to místo dobrodružství i svobody, vzpomíná na bytové semináře filozof Sokol [online]. In: *Plus.rozhlas.cz*, 2014, nestránkováno, [vid. 2021-4-8]. Dostupné z: <https://plus.rozhlas.cz/bylo-misto-dobrodruzstvi-i-svobody-vzpomina-na-bytove-seminare-filozof-sokol-6521508>

CENTRUM OBČANSKÉHO VZDĚLÁVÁNÍ. *Občanské vzdělávání*. [online]. Praha, 2021. Dostupné z: <http://www.obcanskevzdelavani.cz/o-nas>

ČORNEJ, Petr a Jiří POKORNÝ. *Dějiny českých zemí do roku 2000 ve zkratce*. Praha: Práh, 2000. ISBN 80-7252-026-1

DAY, Barbara. *Sametová filozofie: [podzemní univerzita v Československu a role Vzdělávací nadace Jana Husa v letech 1979-1989]*. Brno: Doplněk, 1999. ISBN 80-723-9045-7.

DENČEVOVIÁ CHMEL, Ivana. Byl Václav Havel opravdu vynálezcem „nepolitické politiky“? [online]. In: *Plus.rozhlas.cz*, 2019, nestránkováno, [vid. 2020-12-21]. Dostupné z: <https://plus.rozhlas.cz/byl-vaclav-havel-opravdu-vynalezcem-nepoliticke-politiky-6513749>

DOSTÁL, Vratislav. Normalizace: pro mnohé doba temna, pro jiné v jádru dobré časy, nepochybuje Kunštát [online]. In: *Info.cz*, 2019, nestránkováno, [vid. 2021-01-21]. Dostupné z: <https://www.info.cz/zpravodajstvi/cesko/normalizace-pro-mnohe-doba-temna-pro-jine-v-jadru-dobre-casy-nepochybuje-kunstat>

DRDA, Adam. Daniel Kroupa: Příběhy 20.století. In: *Paměť národa* [online]. Praha, 2020, nestránkováno, [vid. 2021-04-02]. Dostupné z: <https://www.pametnaroda.cz/cs/kroupa-daniel-20200120-0>

EDUIN. Tisková zpráva: Občanské vzdělávání? Odloženo. In: *Eduin.cz*, Praha, 2019, nestránkováno, [vid. 2021-04-05]. Dostupné z: <https://www.eduin.cz/tiskove-zpravy/tiskova-zprava-obcanske-vzdelavani-odloženo/>

FANTOVIÁ, Kristýna. Aby fungovala demokracie, lidé musejí být vzdělání a aktivní. [online]. In: *Evropská platforma pro vzdělávání dospělých*, 2019, nestránkováno, [vid. 2021-03-14]. Dostupné z: <https://epale.ec.europa.eu/cs/blog/aby-fungovala-demokracie-lide-museji-byt-vzdelani-aktivni>

GENERÁLNÍ ŘEDITELSTVÍ PRO VZDĚLÁVÁNÍ A KULTURU. *Výchova k občanství ve školách v Evropě* [online]. Generální ředitelství pro vzdělávání a kulturu, 2006, [vid. 2021-

03-05]. ISBN 92-894-9762-9, dostupné z:
<https://digifolio.rvp.cz/artefact/file/download.php?file=28935&view=3711>

GRAEVENITZ, Karoline von. „Podzemní univerzita“ pražských bohemistů: ukázka paralelní kultury v „normalizovaném“ Československu. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2009. ISBN 978-80-7285-120-1.

JAREŠ, Jakub. Dějiny vysokého školství v Československu po roce 1945. Otázky a podněty. *AUC Historia Universitatis Carolinae Pragensis*. 2012, 52(1). ISSN 0323-0562. Dostupné z: https://karolinum.cz/data/clanek/93/HUCP_1_2012_02_Jares.pdf

HALÍK, Tomáš. K dějinám Kecandy aneb Předchůdci Akademie In: HÁJEK, Pavel (red.). ed. *Milý Radime: sborník k 70. narozeninám Radima Palouše*. Praha: Knihovna Václava Havla, 2013, s.11–17. ISBN 978-80-874-9015-0.

HALÍK, Tomáš. Pohnuté osudy: Filosofii učil v bytech. Chartistu Patočku zabil policejní výslech. In: *Lidovky.cz* [online]. 4.12.2015 [vid. 2021-04-12]. Dostupné z: https://www.lidovky.cz/lide/pohnute-osudy-o-filosofech-vykladal-v-bytech-chartistu-patocku-zabil-policejni-vyslech.A151203_163259_lide_ELE

HALÍK, Tomáš. *To že byl život? z podzemní církve do labyrintu svobody*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2018. ISBN 978-80-7422-642-7.

HALÍK, Tomáš. *Ústní sdělení*. Praha, 16.12.2020.

HARTMANOVÁ, Anna et al. Miloš Rejchrt: Příběhy našich sousedů. In: *Paměť národa* [online]. Praha, 2017, nestránkováno, [vid. 2021-03-24]. Dostupné z: <https://www.pametnaroda.cz/cs/rejchrt-milos-20170524-0>

HAVEL, Ivan. *Písemné sdělení*. Praha, 26.3.2021.

HAVEL, Prokop. Na bytových seminářích studenti riskovali, dnes jde spíše o zápis do indexu, říká Daniel Kroupa. In: *Radiožurnál.rozhlas.cz*. [online]. 28.10.2015 [vid. 2021-03-28]. Dostupné z: <https://radiozurnal.rozhlas.cz/na-bytovych-seminarich-studenti-riskovali-dnes-jde-spise-o-zapis-do-indexu-rika-6209549>

HAVELKA, Miloš. Nepolitická politika: kontexty a tradice. *Sociologický časopis/ Czech sociological review*, 1998, 34(4), s. 455–466. Dostupné z: <https://sreview.soc.cas.cz/pdfs/csr/1998/04/08.pdf>

HAVLÍČEK, Dušan. Veřejná informace v sovětských politických systémech. In: KÖPPOVÁ, Barbara a Radim WOLÁK. *Česká média a česká společnost v 60. letech*. Praha: Radioservis, 2008, s.158. ISBN 978-80-86212-58-6.

HEJDÁNEK, Ladislav: Jircháře – začátek u Hromádků. In: *Hejdanek.eu* [online]. 2008 [vid. 2021-04-10]. Dostupné z: <https://www.hejdanek.eu/Archive/CardFile?letter=J&title=Jirch%C3%A1%C5%99e%20%E2%80%93%20za%C4%8D%C3%A1tek%20u%20Hrom%C3%A1dk%C5%AF>

HLAVÁČEK, Petr a Jan HOLZER. Opozice v nedemokratických režimech: Vstupní poznámky k možnostem a limitům stávající teorie. In: *Středoevropské politické studie*. Brno:

Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity, 2008, X, č. 1, s. 1–16. Dostupné z: <https://journals.muni.cz/cepsr/article/view/4406/6108>

HLOUŠKOVÁ, Lenka a Milan POL. Občanské vzdělávání dospělých v České republice (kontext, účast, nabídka a účastníci). In: 7. *Sborník prací Filozofické fakulty Masarykovy univerzity*, Brno, 2006, s.41–53. Dostupné z: <https://www.phil.muni.cz/journals/index.php/studia-paedagogica/article/viewFile/425/581>

HOLÝ, Jiří. *Písemné sdělení*. Praha, 25.2.2021.

CHVATÍK, Ivan. *Ústní sdělení*. Praha, 27.3.2021.

KALNICKÝ, Juraj. The Comparison of the Historical View and Current Situation on the Slovak Adult Education. In: JUG, Jurij a Franz PÖGGELER, eds. *Democracy and adult education: ideological changes and educational consequences.*, Frankfurt am Main, Peter Lang GmbH, 1996, s. 195-204. ISBN 978-08-204-2900-7

KAPLAN, Karel. *Kořeny československé reformy 1968*. Brno: Doplněk, 2000. ISBN 80-723-9061-9.

KARÁSEK, Svatopluk, Michal PLZÁK, Michal a Štěpán HÁJEK. *Víno tvé výborné: rozhovory*. Praha: Kalich, 1998. ISBN 80-7017-193-6.

KELLER, Petr. Z Krkonoš do vězení - Odsouzení Jaroslava Šabaty v souvislosti se setkáním československých a polských disidentů na československo-polských hranicích v roce 1978. In: PAŽOUT, Jaroslav (ed.): *Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných. Politická perzekuce, opozice a nezávislé aktivity v Československu v letech 1978-1989*. Praha: Libri prohibiti, 2008. s.7. ISBN 978-80-254-2077-5

KOHOUT, Luboš. Klub Obroda v hnutí odporu a v převratu 1988–1991 In: *České národní listy* [online]. Praha: Křesťansko-sociální hnutí, 2007. nestránkováno. [vid. 2021-02-08] Dostupné z: <http://www.ceskenarodnilisty.cz/clanky/ObrodaII.htm>

KOLÁŘ, Pavel a Michal PULLMANN. *Co byla normalizace: studie o pozdním socialismu*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2016. ISBN 978-80-7422-560-4.

KOPECKÝ, Martin. *Sociální hnutí a vzdělávání dospělých*. Praha: Eurolex Bohemia, 2004. ISBN 80–86432-96-3.

KOPECKÝ, Martin. *Občanské vzdělávání dospělých v Evropě. Povaha, funkce a vybrané národní příklady*. Praha: Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy, 2016. Dostupné z: <https://www.msmt.cz/vzdelavani/dalsi-vzdelavani/obcanske-vzdelavani-dospelych-1>

KOPPOVÁ, Lenka. *Vysoké lidové školy ve Švédsku. Jejich role a význam ve svých počátcích a dnes*. Brno, 2012. Bakalářská práce. Masarykova univerzita. Fakulta filozofická. Vedoucí práce: Mgr. Agneta Kempe. Dostupné z: https://is.muni.cz/th/d1rgm/Bakalarska_prace.pdf

KRÁTKÁ, Lenka. The visible and invisible role of women in Czech dissent during the 1970 s and 1980 s. In: ROKNIC BEZANIC, Andrea. *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske: Revolucije i revolucionari: iz rodne perspektive*. 2016, 11(11), s. 111–129. ISSN 1846-3223.

KREUZIGEROVÁ, Pavla. *Václav Černý – intelektuál v době normalizace*. Praha, 2008. Diplomová práce. Univerzita Karlova. Fakulta filozofická. Vedoucí práce: Jan Rychlík. Dostupné z: <https://search.ebscohost.com/login.aspx?authtype=shib&custid=s1240919&direct=true&db=c at04374a&AN=kup.000968349&site=eds-live&scope=site&lang=cs>

KROUPA, Daniel. *Dějiny Kampademie*. Praha: Knihovna Václava Havla, 2010. ISBN 978-80-87490-00-6.

KUBÁT, Michal. *Politická opozice v teorii a střeoevropské praxi (vybrané otázky)*. Praha: Dokořán, 2010. ISBN 978-80-7363-285-4.

LINKOVÁ, Marcela a Nad'a STRAKOVÁ. *Bytová revolta: jak ženy dělaly dissent*. Praha: Academia, Sociologický ústav AV ČR, 2017. ISBN 978-80-200-2794-8

LINKOVÁ, Marcela. Kamila Bendová: Ženy do Charty vnášely lidský moment [online]. Ženy v dissentu. *Sociologický ústav Akademie věd ČR*, nedatováno. Dostupné z: <http://zenyvdisentu.soc.cas.cz/aktuality/kamila-bendova-zeny-do-charty-vnasely-lidsky-moment#.YFz4R51Khsp>

MACHOVEC, Martin. *Pohledy zevnitř: česká undergroundová kultura ve svědectvích, dokumentech a interpretacích*. Příbram: Pistorius & Olšanská, 2008. ISBN 978-80-87053-22-5.

MARADA, Radim. Étos, zájmy, dispozice: O sociálních zdrojích občanství/ Ethos, Interests, dispositions: Oh social sources of citizenship, *Sociologický časopis*, 2000, 36 (4), s. 387–415. ISSN 0038-0288

MAREK, Jaromír a Tereza FIVEBROVÁ. StB o nás věděla, vzpomíná Brit na podzemní univerzitu v Praze. Pitharta s Havlem kvůli ní zadrželi. In: *Irozhlás.cz*. [online]. 14.11.2019 [vid. 2021-04-11]. Dostupné z: https://www.irozhlás.cz/zpravy-domov/tajna-policie-o-nas-vedela-rade-ucastniku-nedovolila-na-bytove-seminare-prijit_1911141640_elev

MATERNA, Pavel. *Ústní sdělení*. Praha, 15.4.2021.

MECLOVÁ, Anna. Bytové semináře pod dohledem Státní bezpečnosti. Sledování skupiny filozofů v období normalizace / Home seminars under the scrutiny of the state security monitoring of a group of philosophers during normalisation. *Paměť a dějiny / Memory and History* [online]. 2009, II (02), s. 87–100 [cit. 2020-12-02]. ISSN 1802-8241. Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/pamet-dejiny/pad0902/087-100.pdf>

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ, MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY. *Implementační plán strategie celoživotního učení* [online]. Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy, Praha, 2008. Dostupné z: https://www.msmt.cz/file/10201_1_2/

MÜLLER, Jiří. *Podzemní univerzita*. Brno: Vzdělávací nadace Jana Husa v Brně, 2016. ISBN 978-80-260991-2-3.

MÜLLER, Karel. *Češi a občanská společnost: pojem, problémy, východiska*. Praha: Triton, 2003. ISBN 80-725-4387-3.

MULTIKULTURNÍ CENTRUM PRAHA. Demokracie, pravda a média aneb Jak se vyznat ve složitém světě. In: *Multikulturní centrum Praha*, 2019, [vid. 2021-03-29]. Dostupné z: https://aa.ecn.cz/img_upload/a4b948b3160c64dd36d67a2b8828e1fc//Pracovni%20listy%201.pdf

NEZBEDA, Ondřej. Julius Tomin: příběhy 20.století [online] In: *Paměť národa*, 2016, [vid. 2019-03-14]. Dostupné z: <https://www.pametnaroda.cz/cs/tomin-julius-20161117-0>

NOVÁK, Miroslav. *Systémy politických stran: úvod do jejich srovnávacího studia*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1997. ISBN 80-858-5022-2.

ODPOVĚDNÉ OBČANSTVÍ. Principy občanského vzdělávání. [online]. In: *Odpovědné občanství.cz*. Dostupné z: <http://odpovedneobcanstvi.cz/principy-obcanskeho-vzdelavani/>

OECD, *Thematic review of adult learning – Austria, background report*. OECD, 2003. [vid. 2021-04-02]. Dostupné z: <https://www.oecd.org/austria/25603759.pdf>

OSLZLÝ, Petr, František MIKŠ a Petr FIALA. *Podzemní univerzita: vznik a organizace brněnských bytových přednášek a seminářů (1984-89): přednášky z filozofie a politologie*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, Knihnice revue Proglas, 1993. ISBN neuvedeno.

OTÁHAL, Milan. *Podíl tvůrčí inteligence na pádu komunismu: [kruh nezávislé inteligence]*. Brno: Doplněk, 1999. ISBN 80-723-9050-3.

OTÁHAL, Milan. *Normalizace 1969-1989 - příspěvek ke stavu bádání*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2002. ISBN 80-7285-011-3.

OTÁHAL, Milan. Bojovali proti normalizačnímu režimu. In: VANĚK, Miroslav (ed.). *Mocní? a Bezmocní? Politické elity a disent v období tzv. normalizace*. Praha: Prostor, 2006, s. 141 – 174. ISBN 80-7260-161-X.

OTÁHAL, Milan. *Opoziční proudy v české společnosti 1969-1989*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2011. Česká společnost po roce 1945. ISBN 978-80-7285-137-9.

PALÁN, Zdeněk. *Lidské zdroje: výkladový slovník*. Praha: Academia, 2002. ISBN 80-200-0950-7.

PECKA, Emanuel. *Proces tzv. normalizace v české sociologii*. Historická sociologie. 2011(1), s. 77-94. ISSN 2336-3525. Dostupné z: https://karolinum.cz/data/clanek/4186/HS_3_1_0077.pdf

PERNÝ, Lukáš. Triumvirát utopického socialismu: Charles Fourier, Saint-Simon, Robert Owen. In: *DAV DVA – kultúrno-politický magazín* [online]. 2019-08-05 [vid. 2021-02-11]. Dostupné z: <https://davdva.sk/triumvirat-utopickeho-socializmu-charles-fourier-saint-simon-robert-owen/>

PETŘÍČEK, Miroslav. *Písemné sdělení*. Praha, 10.1. a 2.3.2021.

PITHART, Petr. *Devětaosmdesátý – vzpomínky a přemýšlení: krédo*. Praha, Academia, 2009. ISBN 978-80-200-1817-5

PITHART, Petr. *Ústní sdělení*. Praha, 22.2.2021.

POLČÁKOVÁ, Petra. StB o mně věděla, ale na strach nebyl čas [online]. In: *Universitas.cz*, 2019. [vid. 2021-02-01] Dostupné z: <https://www.universitas.cz/osobnosti/4580-stb-o-mne-vedela-ale-na-strach-nebyl-cas>

PREČAN, Vilém. *V kradeném čase. Výběr studií, článků a úvah z let 1973–1993*. Brno: Doplněk, 1994. ISBN 80-85270-31-5.

PROTIVÍNSKÝ, Tomáš a Monika DOKULILOVÁ. *Občanské vzdělávání v kontextu českého školství*. [online] Brno: Masarykova univerzita, Centrum občasného vzdělávání, 2012, ISBN 978-80-210-5833-0. Dostupné z: http://www.obcanskevzdelavani.cz/uploads/2e5e82e47e9dec60214a003f36e8862f17b9969e_uploaded_cov2012-analyza_pvo.pdf

RADA EVROPY. *Občanské vzdělávání pro aktivní občanství a vzdělávání v oblasti lidských práv* [online]. Rada Evropy, 2010. [vid. 2021-03-11]. Dostupné z: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805cf5f0

REJCHRT, Miloš. *Písemné sdělení*. Praha, 1.4.2021.

SKILLING, Harold Gordon. *Československo – můj druhý domov: paměti Kanad'ana*. Praha: Prostor, 2001. Portréty (Prostor). ISBN 80-726-0042-7.

SKOVGAARD-PETERSEN, Vagn, ed. The influence of the state in danish adult education. In: PÖGELLER, Franz: *The State and adult education*. Frankfurt am Main, Peter Lang GmbH, 1990, s. 286. ISBN 978-36-314201-1-9

SMITH, Mark. Adult schools and the making of adult education [online]. In: *The encyclopedia of pedagogy and informal education*, 2004. [vid. 2021-03-30] Dostupné z: www.infed.org/lifelonglearning/adult_schools.htm

SOKOL, Jan. *Písemné sdělení*. Praha, 11.1.2021.

STRAKOVÁ, Naďa. *Silvestra Chnápková: Krumpáč nám přeci nevezmou* [online]. Ženy v disentu, Sociologický ústav Akademie věd ČR, nedatováno. Dostupné z: <http://zenyvdisentu.soc.cas.cz/aktuality/silvestra-chnapkova-krumpac-nam-precinevezmou#.YFoieJ1Khsq>

STRAKOVÁ, Naďa. *Eva Kantůrková: Nikde jsem se o lidech nedozvěděla tolik jako ve vězení* [online]. Ženy v disentu, Sociologický ústav Akademie věd ČR, nedatováno. Dostupné z: <http://zenyvdisentu.soc.cas.cz/aktuality/eva-kanturkova-nikde-jsem-se-o-lidech-nedozvedela-tolik-jako-ve-vezeni#.YFoikZ1Khsp>

ŠAROCHOVÁ, Gabriela et al. *České země v evropských dějinách*. Praha: Paseka, 2006. ISBN 80-718-5794-7.

ŠIKLOVÁ, Jiřina. *Písemné sdělení*. Praha, 13.2.2021a.

ŠIKLOVÁ, Jiřina. *Ústní sdělení*. Praha, 27.3.2021b.

ŠIKLOVÁ, Jiřina. Šedá zóna a budoucnost disentu v Československu. In: PREČAN, Vilém, ed.: *Kočka, která nikdy nespí, c. d.*, s. 140., Praha: James H. Ottaway Jr., 2015. ISBN 978-80-904228-9-6

ŠPINKA, Marek. *Písemné sdělení*. Praha, 28.3.2021

ŠTĚRBA, Radim et al. *Kompetence pro odpovědné občanství. Příspěvek do diskuze o revizi rámcových vzdělávacích programů*. Brno: Katedra občanské výchovy Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně a Konrad-Adenauer-Stiftung, 2018. [vid. 2021-04-10]. Dostupné z: <https://katedry.ped.muni.cz/obcanska-vychova/wp-content/uploads/sites/16/2018/06/kompetence-pro-odpovedne-obcanstvi.pdf>

ŠŮRA, Adam. *Za Ladislavem Hejránkem*. Paměť a dějiny, 2020 (1). s. 101-102. Dostupné z: https://www.ustrcr.cz/wp-content/uploads/2020/05/PD_1_20_s101-102.pdf

TEXTOR, R. Martin. *Adult Education in Germany from the Middle Ages to 1980* [online]. IPZF, nedatováno, nestránkováno. [vid. 2021-04-01]. Dostupné z: <https://www.ipzf.de/erwachsenenbildung.html>

TOMEK, Prokop. Amnesty International a Československo. In: PAŽOUT, Jaroslav (ed.): *Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných. Politická perzekuce, opozice a nezávislé aktivity v Československu v letech 1978-1989*. Praha: Libri prohibiti, 2008, s. 49. ISBN neuvedeno. Dostupné z: https://www.vons.cz/data/pdf/sbornik_vons_1/vons_tomek.pdf

TOOCHECK, Thea. *A Secret in the Words Tales of Literature and Dissent in Communist Czechoslovakia*. Independent study project collection, 2019. Dostupné z: https://digitalcollections.sit.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=4217&context=isp_collection

TRLIFAJOVÁ, Justýna. Rozhovor s Danielem Kroupou [online]. In: *Nomadva.cz*, 2011. [vid. 2021-04-19] Dostupné z: <https://nomadva.webgarden.cz/rubriky/clanky-podle-rubrik/ostatni/rozhovor-s-danielem-kroupou>

VANĚK, Miroslav. *Veřejné mínění o socialismu před 17. listopadem 1989: Analýza výsledků výzkumu veřejného mínění prováděných ÚVVM od roku 1972 do roku 1989*. Praha: Maxdorf, 1994. ISBN 80-858-0010-1.

VANĚK, Miroslav a Pavel URBÁŠEK. *Vítězové? Poražení? životopisná interview. Díl 1., Disent v období tzv. normalizace*. Praha: Prostor, 2005. ISBN 8072601407.

VILÍMEK, Tomáš. *Opozice v ČSSR a NDR po roce 1968: Srovnání cesty do opozice, vzájemného vnímání a pohledů bezpečnostních orgánů*. Praha, 2009. Disertační práce. Univerzita Karlova. Fakulta filozofická. Vedoucí práce: Jiří KOCIAN. Dostupné z: <http://eds.a.ebscohost.com/eds/detail/detail?vid=3&sid=19d58c58-7f0a-497c-8f78-033a4eb610fc%40sdc-v-sessmgr03&bdata=JkFlldGhUeXBIPWlwLHN0aWlmbGFuZzljcyZzaXRIPWVkcylsaXZlJnNjb3BIPXNpdGU%3d#AN=kup.001582855&db=cat04374a>

VRBOVÁ, Eliška. Ivan Chvatík – Příběhy 20.století [online]. In: *Paměť národa*, 2018. [vid. 2021-03-20] Dostupné z: <https://www.pametnaroda.cz/cs/chvatik-ivan-20180320-0>

ŽÍLKA, Petr. Paralelní Polis a dědictví Charty 77 po 40 letech [online]. In: *Paralelní Polis*, nedatováno, nestránkováno. Dostupné z: <https://www.paralelnipolis.cz/paralelni-polis-dedictvi-charty-77-40-letech/>

8 Přílohy

Příloha A – Seznam probíraných témat a přednášejících na Pondělcích Ivana Havla v letech 1977-1989

Materiál byl získán od Ivana Havla v dubnu 2021.

1977

- 7.11. Diskuse v užším kruhu (Miloš Černý, Pavel Materna, Ivan M. Havel).
- 21.11. Jiří Němec: Daseins analýza
- 12.12. Milan Machovec: Vánoční tradice

1978

- 9.1. Pavel Materna: O čem mluvíme (Logická analýza jazyka).
- 23.1. Pavel Materna: K problému individua
- 13.2. Jiří Němec: Analýza snů
- 15.3. Zdeněk Neubauer: Má cesta k dialektickému a historickému materialismu. (Filosofické problémy kybernetiky).
- 28.3. Milan Machovec: Ježíš
- 10.4. Pavel Materna: Věty analytické a syntetické (Intensionální logika).
- 24.4. Debata o trestu smrti (Panelisté: Z. Urbánek, R. Palouš, P. Materna).
- 10.5. Zdeněk Neubauer: Svět jako hra čili hra jako ontologický symbol (základy filosofické biologie). Ke 100. výročí narození L. Klímy
- 22.5. Milan Machovec: Ježíš (pokračování).
- 12.6. Jan Sokol: Geneze
- 2.10. Představení bytového divadla – Macbeth Znemožněno zásahem orgánů SNB
- 13.10. Radim Palouš: Světelná metafora
- 30.10. Ivan M. Havel: Život po životě (O knize R. Moodyho, Life after Life).
- 13.11. Daniel Kroupa: O způsobu žití
- 27.11. Zdeněk Neubauer: Princetonská gnóze (o knize R. Ruyera, La gnose de Princeton).
- 11.12. Jan Sokol: Ježíš Nazaretský

1979

- 8.1. Debata o smyslu (Jiří Němec vs. Zdeněk Neubauer).
- 22.1. Petr Rezek: K problému perspektivy v umění (Fillův pokus o výklad věcné perspektivy).
- 5.2. Pavel Materna: Logická analýza důkazů existence Boha
- 19.2. Eduard Bakalář: Psychologické hry I (Hry „Intuice“, „Šestý smysl“).
- 5.3. Zdeněk Neubauer: Nová smlouva (O stati I. Prigogina a I. Stengersové New Alliance).
- 19.3. Pavel Bratinka a Martin Palouš: Učení dona Juana (o knihách C. Castanedy).
Zdeněk Neubauer
- 2.4. Zdeněk Kratochvíl: Ježíš Kristus – světlo velikonočního tajemství
- 23.4. Debata o logice (Daniel Kroupa vs. Pavel Materna).
- 14.5. Radim Palouš: Dvojí indoktrinace (K Mezinárodnímu roku dítěte).
- 28.5. Jiří Němec: Fenomenologie konkrétní a abstraktní

- 11.6. Petr Hájek: Problém odpovědnosti vědy
- 25.6. Debata o logice (D. Kroupa vs. P. Materna – pokračování).
- 24.9. Miloš Černý: Cesty v nebezpečí (Úvahy o globální ekologii u C. F. von Weizsäckera).
- 8.10. Václav Břicháček: Přehled psychologických teorií inteligence
- 5.11. Eduard Bakalář: Psychologické hry II (Hry: „Hudba“, „Hra na stokorunu“, „Hra na námluvy“).
- 19.11. Debata nad textem M. Heideggera „Co je metafyzika?“ (Pavel Materna vs. Ivan Chvatík). [viz spisy IMH č. 4763]
- [10.12.?] 17.12. Ohlášená přednáška Radima Palouše: Myšlení a víra se nekonala v důsledku zásahu SNB [viz spisy IMH č. 4776]

1980

- 14.1. Ivan M. Havel: Číslo omega (Dle článku M. Gardnera).
- 28.1. Ivan M. Havel: O realismu v kvantové fyzice – Bellova nerovnost (Dle článku B. d'Espagnata, Quatum Theory and Reality).
- 11.2. Pokračování debaty nad textem M. Heideggera „Co je metafyzika?“ (Pavel Materna vs. Ivan Chvatík).
- 25.2. Zdeněk Neubauer: Symbolika Tarotu
- 10.3. Pokračování debaty nad textem M. Heideggera „Co je metafyzika?“ (Pavel Materna vs. Ivan Chvatík).
- 24.3. Přehrávka gramofonové desky V. Havel: Audience
- 14.4. Zdeněk Neubauer: O evoluci a evolucionismu
- 28.4. Jiří Němec: Ontologická diference
- 12.5. Volná diskuse Z. Neubauer – Pavel Materna
- 26.5. Pavel Materna: K pojmu
- 9.6. Zdeněk Neubauer: Struktura vědeckých revolucí
Jiří Fiala (O knize T. S. Kuhna The Structure of Scientific Revolutions).
- 23.6. Eduard Bakalář: Pohled do hlubin ženské duše
- 13.10. Zdeněk Neubauer: O metafoře
- 27.10. Jiří Fiala: Teorie katastrof
- 10.11. Václav Břicháček: O etologii
- 24.10. Ivan M. Havel: O páté knize C. Castanedy (The Second Ring of Power).
- 8.12. Martin Palouš: Podstata instrumentálního pojetí řeči a její omezení

1981

- 5.1. Zdeněk Neubauer: Martin Palouš: Večer tříkrálový – aneb cokoli chcete (Epifánie – svátek fenomenologů).
- 19.1. Radim Palouš: O Bernardu Bolzanovi
- 16.2. Tajemství člověka je tajemstvím jeho odpovědnosti (Čtení úvah Václava Havla z Heřmanic).
- 2.3. Ivan M. Havel: O knize D. R. Hofstadtera Gödel, Escher, Bach
- 16.3. Ivan M. Havel: Gödelova věta
- 30.3. Jiří Němec: K fenomenologii paradoxu a absurdity
- 13.4. Zdeněk Neubauer: Peter Sýkora: Zen a umění údržby motocyklu (diskuse ke knize R.M.Pirsiga). [je v Z1/72]
- 27.4. Martin Palouš: Diskuse k přednášce o fenomenologii paradoxu
- 11.5. Ivan M. Havel: O Cherniavského paradoxu rozpoznávání pravdivosti
- 25.5. Volná diskuse o paradoxu
- 28.9.???

- 26.10. Ivan M. Havel: Znovu o paradoxu uznání pravdivosti
- 9.11. Martin Palouš: Cherniavského paradox z jiného hlediska
- 7.12. Zdeněk Neubauer: Bible a antická tradice

1982

- 4.1. Jan Sokol: Hodiny a čas
- 18.1. Jan Palouš: Astronomie
- 1.2. Zdeněk Pinc: Poznámky k obnovení dialektického charakteru evropského dědictví (O textu Václava Bělehradského).
- 15.2. prof. Říha: Historické kořeny současné krize
- 1.3. Jiří Fiala: V labyrintech jazyka s V. V. Nalimovem
- 15.3. Diskuse Z. Neubauer vs. Z. Pinc
- 29.3. Jiří Fiala: V labyrintech jazyka s V. V. Nalimovem (Dokončení přednášky z 1.3.).
- 26.4. Jan Sokol: O filosofii E. Lévinase
- 10.5. Zdeněk Neubauer: Carl Gustav Jung
- 24.5. Zdeněk Neubauer: Carl Gustav Jung (Dokončení).
- 7.6. Cyril Höschl: Mozek a jeho já Jan Libiger (O knize K. Poppera a J. Ecclese The Brain and Its Self).
- 21.6. Zdeněk Pinc: O filosofii Zdeňka Neubauera (K jeho 40. narozeninám).
- 4.10. Ivan M. Havel O kouzlech
- 18.10. Martin Palouš: Modelování – nový způsob porozumění jsoucnu
- 1.11. Jiří Fiala: Henri Poincaré
- 15.11. Jiří Němec: O některých soudobých kritikách Heideggerova pojetí času a časovosti (Dle knihy S. Strassera, Jenseits von Sein und Zeit).
- 13.12. Jitka Schánilcová: Rodinná psychoterapie (O metodě Virginie Satirové; s demonstrací).

1983

- 10.1. Daniel Kroupa: O upadlé literatuře
- 24.1. Miloš Rejchrt: O čarodějnicích v Lévinasově interpretaci Talmudu
- 7.2. Radim Palouš: Consolatio philosophiae (O Boethiovi a Rádlovi).
- 21.2. Petr Vopěnka: Pojetí nekonečna ve starověku a v renesanci
- 7.3. Zdeněk Pinc: Emanuel Rádl – náš současník
- 21.3. T. de Boer: Filosofie E. Lévinase jako eticko transcendentální filosofie
- 18.4. Martin Palouš: Hannah Arendtová
- 16.5. Jan Sokol: Raný středověk a vznik českého státu
- 13.6. Martin Palouš: Hannah Arendtová (Dokončení).
- 27.6. Daniela Fischerová: Zodiak
- 19.9. Jiří Fiala: Koestlerův Janus
- 3.10. Zdeněk Neubauer: Nová smlouva (O knize I. Prigoginova a I. Stengersové).
- 17.10. Bedřich Fučík: Jeden z živých mrtvých (F. X. Šalda – osobní pohled).
- 31.10. Ivo Janoušek: Cítění modernosti – Viktor Pivovarov (S ukázkami výtvarných děl).
- 14.11. Ivan M. Havel: Fifi (O filosoficko-vědecko-beletristické literatuře).
- 12.12. Petr Rezek: Husserlova idea filosofické kultury (O Husserlově stati z r. 1923).

1984

- 9.1. Radim Palouš: Jak se filosofie provdala za pošťáka (O R. Pannikarovi).
- 23.1. Zdeněk Pinc: Jan Hus
- 6.2. Ivo Janoušek: České současné výtvarné umění (s diapozitivy).

- 20.2. Zdeněk Neubauer: Dialog smrtelníka s Bohem o svobodné vůli
Radim Palouš: anebo je Bůh taoistou? (Inscenace dialogu R. Smullyana).
- 5.3. Jan Sokol: Přejít od středověku k novověku
- 19.3. Zdeněk Neubauer: Bůh a nevědomí (O knize V. Whitea).
- 2.4. Pavel Bratinka: Gnóze, co historický činitel
(O knize E. Voegelina, New Science of Politics).
- 16.4. Zdeněk Urbánek: Básníci a vůdci
- 14.5. Jan Palouš: Autenticita Ptolemaiova Almagestu
- 11.6. Jan Vít: Střední Evropa – problém vymezení pojmu
- 1.10. Ivan M. Havel: Způsoby poznání
- 15.10. Jan Sokol: Náboženství, kultura, civilizace
- 29.10. Rudolf Starý: Potíže s hlubinnou psychologií
- 12.11. Jiří Fiala: Tři kapitoly z Davida Bohma
- 26.11. Pavel Bratinka: Japonsko
- 10.12. Jiří Ševčík: O postmodernismu v architektuře (S diapositivy).
[druhý den předvolán na StB, pokoušeli se z něho dostat, kdo tu byl; ve spisech „SÁVA“]

1985

- 7.1. Radim Palouš: Morálka a příroda (O knize Erazima Koháka Embers and Stars).
- 21.1. Helena Weberová: Co je divadlo (Nad knihou P. Brooka Prázdný prostor).
- 4.2. Čestmír Kafka: Šintoistické a zenové zahrady v Japonsku (S diapositivy).
- 18.2. Milan Balabán: Víra a osud I.
- 4.3. Milan Balabán: Víra a osud II.
- 18.3. Radim Palouš: Konec eurověku a začátek světověku
- 1.4. Jiří Fiala: Hlubinná analýza geometrie (O Vopěnkových Rozpravách s geometrií).
- 15.4. Tomáš Halík: Gabriel Marcel
- 29.4. Martin Palouš: Poznámky k řeckým dějinám
- 13.5. Miloš Černý: Na obranu manželství a rodiny
- 10.6. Pavel Materna: Analytické a syntetické věty
- 39.9. Ivan M. Havel: Goldschlagerův model mozkové činnosti
- 14.10. Jiří Fiala: S V. V. Nalimovem v říši nevědomí
- 28.10. Josef Hiršal: Vzpomínková causerie (1937-1945).
- 11.11. Ivan Chvatík: O temném místě v díle Jana Patočky
(K textu Erazima Koháka o J. Patočkově).
- 25.11. Eduard Bakalář: Úskalí pro posuzovatele sporu mezi mužem a ženou
- 9.12. Ivan Chvatík: O temném místě v díle Jana Patočky (Pokračování z 11.11.).

1986

- 6.1. Jan Sokol: Tolerance a pluralismus
- 20.1. Josef Zvěřina: Laik v církvi
- 3.2. Radim Palouš: Parlamentarismus
- 17.2. Pavel Bratinka: Nomos a taxis
(O knize F. Hayeka Zákon, zákonodárství a svoboda).
- 3.3. Zdeněk Pinc: Anti-Bratinka
- 17.3. Milan Balabán: Rozběh hebrejského myšlení
(Místo původně ohl. přednášky Ladislava Hejdánka: Konec předmětného myšlení a evropské perspektivy.). L. Hejdánek odveden k výsledku.
- 14.4. Radim Palouš: Dialog o dialogu (Místo původně ohl. přednášky Petra Uhla: Možnosti uplatnění společenské samosprávy v Československu).

- Petr Uhl a další dva účastníci odvedeni k výslechu.).
- 28.4. Luboš Dobrovský: O spisovné češtině
- 12.5. Daniel Kroupa: O čase
- 26.5. Miloš Rejchrt: O Kalvínovi
- 29.9. Milan Balabán: Eskapismus (Místo původně ohl. přednášky Jana Sokola. Jan Sokol odveden k výslechu.).

1987

- 5.10. Ivan M. Havel: Délka, šířka a bystrozrakost
- 19.10. Petr Rezek: Maria Callasová ++
- 9.11. Martin Palouš: O ekumenismu
- 23.11. Petr Vopěnka: Gödelův důkaz existence Boha
- 21.12. Jiří Polívka: Poznámky ke Gödelově důkazu existence Boha

1988

- 18.1. Stanislav Sousedík: O lásce k vlasti
- 1.2. Ivan M. Havel: Otázka vztahu mentálního a tělesného u Johna Searla
- 15.2. Jan Sokol: Reformace pro katolíky
- 29.2. Ladislav Hejránek: O skutečnosti, která není
- 14.3. Zdeněk Neubauer: Svatý Grál
- bbb 28.3. Boris Merhaut: Přeměna společnosti od soupeření ke spolupráci
- 11.4. Daniel Kroupa: Svoboda
- 25.4. Radim Palouš: Lapide a Weizsäcker o kázání na hoře
- 23.5. Martin Palouš: Filosofie řeči v kontextu postmodernismu
- 6.6. Petr Rezek: Věc, prostor a čas
- 10.10. Ladislav Zajíček: Neuroprogramování
- 24.10. Václav Malý: Ježíš a církve
- 7.11. Nekonalalo se (měl být Miloš Černý: Dějinnost architektury a postmoderna).
- 25.11. [21.11.?] Josef Vavroušek: Péče o životní prostředí v USA a ČSSR
- 19.12. Radim Palouš: Situace

1989

- 16.1. Jan Sokol: Mistr Eckhart
- 30.1. Stanislav Sousedík: Caramuelův důkaz neexistence Boha
- 13.2. Diskuse k tématu politické filosofie (Původně měl být Robert G. McRae: Hegel's Notion of the Role of Philosophy in Society).
- 27.2. Radim Palouš: Koháková morální ekologie
- 13.3. Václav Břicháček: Výzkum chování při přírodních katastrofách
- 10.4. Václav Břicháček: Varovné experimenty s lidskou poslušností
- 24.4. Josef Moural: Filosofie Davida Huma
- 22.5. Milan Hausner: Vizualizace nevědomí pomocí halucinogenů
- 5.6. Robert G. McRae: Hegel's Notion of the Role of Philosophy in Society
- 25.9. Zdeněk Urbánek: Irsko a James Joyce
- 9.10. Jiří Fiala: Husserl pro analytické filosofy
- 23.10. Stanislav Sousedík: Jesenius jako ideolog stavovského povstání
- 6.11. Josef Moural: Cvičení z Platóna o vyučovatelnosti areté
- 20.11. Stávka. Rozhovor o událostech u nás a v Rusku. Původně měl být Celý večer u Černého čtverce – Milena Slavická a Viktor Pivovarov

- 4.12 (nekonalo se [možná SOFSEM])
 18.12. Josef Zvěřina: Vánoční variace – hermeneutika, teologie
 a modlitba
 (ohlášeno přerušení pondělků na neurčito)

VÝBĚR: ČASTO PŘENÁŠELI:

Pondělky – Jiří Němec

21. 11. 1977 Daseins analýza
 13. 2. 1978 Analýza snů
 8. 1. 1979 Debata o smyslu (Jiří Němec vs. Zdeněk Neubauer).
 28. 5. 1979 Fenomenologie konkrétní a abstraktní
 28. 4. 1980 Ontologická diference
 30. 3. 1981 K fenomenologii paradoxu a absurdity
 15. 11. 1982 O některých soudobých kritikách Heideggerova pojetí času a časovosti
 (Dle knihy S. Strassera, Jenseits von Sein und Zeit)

Pondělky – Ivan Chvatík

- 19.11. 1979 Debata nad textem M. Heideggera „Co je metafysika?“
 (Pavel Materna vs. Ivan Chvatík).
 11.2. 1980 Pokračování debaty nad textem M. Heideggera „Co je metafysika?“
 (Pavel Materna vs. Ivan Chvatík)
 10.3. 1980 Pokračování debaty nad textem M. Heideggera „Co je metafyzika?“
 (Pavel Materna vs. Ivan Chvatík)
 11.11. 1985 Ivan Chvatík: O temném místě v díle Jana Patočky
 (K textu Erazima Koháka o J. Patočkovi)
 9.12. 1985 Ivan Chvatík: O temném místě v díle Jana Patočky
 (Pokračování z 11.11.).

Pondělky – Radim Palouš

- 13.10. 1978 Radim Palouš: Světelná metafora
 14.5. 1979 Radim Palouš: Dvojí indoktrinace (K Mezinárodnímu roku dítěte).
 ([10.12.?] 17.12.1979 Ohlášena přednáška Radima Palouše: Myšlení a víra se nekonala v
 důsledku zásahu SNB [viz spisy IMH č. 4776])
 19.1. 1981 Radim Palouš: O Bernardu Bolzanovi
 7.2. 1983 Radim Palouš: Consolatio philosophiae (O Boethiovi a Rádlovi).
 9.1. 1984 Radim Palouš: Jak se filosofie provdala za pošťáka (O R. Pannikarovi).
 20.2. 1984 Zdeněk Neubauer: Dialog smrtelníka s Bohem o svobodné vůli
 Radim Palouš: anebo je Bůh taoistou? (Inscenace dialogu R.
 Smullyana).
 7.1.1985 Radim Palouš: Morálka a příroda (O knize Erazima Koháka Embers and
 Stars).
 18.3. 1985 Radim Palouš: Konec eurověku a začátek světověku
 3.2.1986 Radim Palouš: Parlamentarismus
 14.4. 1986 Radim Palouš: Dialog o dialogu (Místo původně ohl. přednášky Petra Uhla)
 25.4. 1988 Radim Palouš: Lapide a Weizsäcker o kázání na hoře
 19.12. 1988 Radim Palouš: Situační

27.2. 1989 Radim Palouš: Kohákova morální ekologie

Pondělky – Zdeněk Neubauer

1978

15.3. Zdeněk Neubauer: Má cesta k dialektickému a historickému materialismu (Filosofické problémy kybernetiky).

10.5. Zdeněk Neubauer: Svět jako hra čili hra jako ontologický symbol (základy filosofické biologie). Ke 100. výročí narození L. Klímy

27.11. Zdeněk Neubauer: Princetonská gnóze (o knize R. Ruyera, La gnose de Princeton)

1979

8.1. Debata o smyslu (Jiří Němec vs. Zdeněk Neubauer).

5.3. Zdeněk Neubauer: Nová smlouva (O stati I. Prigogina a I. Stengersové New Alliance).

19.3. Pavel Bratinka a Martin Palouš: Učení dona Juana (o knihách C. Castanedy).
Zdeněk Neubauer

1980

25.2. Zdeněk Neubauer: Symbolika Tarotu

14.4. Zdeněk Neubauer: O evoluci a evolucionismu

12.5. Volná diskuse Z. Neubauer – Pavel Materna

9.6. Zdeněk Neubauer: Struktura vědeckých revolucí

Jiří Fiala (O knize T. S. Kuhna The Structure of Scientific Revolutions).

13.10. Zdeněk Neubauer: O metafoře

1981

5.1. Zdeněk Neubauer: Martin Palouš: Večer tříkrálový – aneb cokoli chcete (Epifánie – svátek fenomenologů).

13.4. Zdeněk Neubauer: Peter Sýkora: Zen a umění údržby motocyklu (diskuse ke knize R.M.Pirsiga).

7.12. Zdeněk Neubauer: Bible a antická tradice

1982

15.3. Diskuse Z. Neubauer vs. Z. Pinc

10.5. Zdeněk Neubauer: Carl Gustav Jung

24.5. Zdeněk Neubauer: Carl Gustav Jung (Dokončení).

21.6. Zdeněk Pinc: O filosofii Zdeňka Neubauera (K jeho 40. narozeninám).

1983

3.10. Zdeněk Neubauer: Nová smlouva (O knize I. Prigoginova a I. Stengersové).

1984

20.2. Zdeněk Neubauer: Dialog smrtelníka s Bohem o svobodné vůli

Radim Palouš: anebo je Bůh taoistou? (Inscenace dialogu R. Smullyana).

19.3. Zdeněk Neubauer: Bůh a nevědomí (O knize V. Whitea).

1988

14.3. Zdeněk Neubauer: Svatý Grál

Příloha B – Seznam probíraných témat a přednášejících na kurzu Kamily Bendové mezi lety 2001–2007

2001

- 10. října 2001 – Petr Vopěnka: Meditace o základech vědy
- 17. října 2001 – Zdeněk Neubauer: Svět s horizontem: vopěnkovská meditace nad jeho poznáním
- 24. října 2001 – Jiří Fiala: Problém indukce (jako záminka)
- 7. listopadu 2001 - Jan Sokol: Mikuláš z Cusy a počátky měření
- 14. listopadu 2001 – Pavel Kouba: Čas a FYSIS z metafyzika
- 28. listopadu 2001 - Jaroslav Peregrin: Co je jazyk?
- 5. prosince 2001– Zdeněk Kratochvíl: Herakleitos, myšlení bez dialektiky
- 12. prosince 2001 - Martin C. Putna: Barlaam a Josafat
- 19. prosince 2001 – Kamila Bendová: Mariánská úcta a feminismus

2002

- 2. ledna 2002 – Martin Palouš: Politická filosofie Erica Voegelina
- 9. ledna 2002 – Ivan M. Havel: Domény vědeckého diskurzu z ptačího pohledu
- 20. února 2002 – Zdeněk Pinc: Etika a evidence
- 27. února 2002 - Tomáš Halík
- 13. března 2002 – Jan Jůn: Etika novináře
- 20. března 2002 – Milan Sobotka: Trancedentní základ etiky u Kanta
- 3. dubna 2002 – Radim Palouš: Scholé – prázden (prázdniny?)
- 10. dubna 2002 – Pavel Materna: Pojem jakožto otázka
- 22. května 2002 – Mikuláš Lobkowicz: O původním smyslu metafyziky
- 2. října 2002 - Zdeněk Neubauer: Zdroj moderní vědecké racionality (Trialog de possesset Mikuláše Kusánského)
- 9. října 2002 – Jaroslav Peregrin: Vídeňská kruh (z té lepší stránky)
- 16. října 2002 – Jan Sokol: Právo a etiky
- 30. října 2002 – Stanislav Komárek: Moc, nemoc a mezilidské interakce
- 6. listopadu 2002 – Zdeněk Kratochvíl: Osud – náhoda, svoboda
- 13. listopadu 2002 – Josef Moural: Dva Humové vedle sebe
- 27. listopadu 2002 – Zdeněk Lukeš: Proměny Prahy – uskutečněné i neuskutečněné
- 4. prosince 2002 – Daniel Kroupa: Náboženské základy demokracie
- 11. prosince 2002 – Jaroslav Nešetřil: Matematika umění a umění matematiky
- 17. prosince 2002 - Jiří Stivín: Variace a improvizace

2003

- 8. ledna 2003 – Zdeněk Neubauer: Golem
- 19. února 2003 – Jan Sokol: Jsou lidská práva přirozená?
- 26. února 2003 – Zdeněk Pinc: Antropologie a etika
- 5. března 2003 - Daniel Kroupa: Dějiny budoucnosti Evropy
- 19. března 2003 - Josef Moural: Descartova metodická skepse v Meditacích o první filosofii.
- 26. března 2003 - Zdeněk Kratochvíl: Živly, Osud, Mysl – tři archaická pojetí božství, z nichž přežilo jen to poslední (reprezentováno Empedoklem, Herakleitem a Xenofanem)
- 9. dubna 2003 Aleš Pultr: Potíže s popularisací matematiky aneb Mně se líbí pani nadlesní
- 16. dubna 2003 Jiří Langer: Sametovost fyzikálních revolucí
- 30. dubna 2003 - Petr Jirků: Racionální versus iracionální rozhodování
- 7. května 2003 Miloš Rejchrt: Nápady biblického fundamentalisty
- 1. října 2003 Jiří Kabele: Jak vládli komunisté

- 8. října 2003 Petr Jirků: Racionální versus iracionální rozhodování
- 15. října 2003 Ilja Šrubař: Korupce jako sociální fenomén
- 29. října 2003 Ivan M. Havel: Proměny
- 5. listopadu 2003 Jiří Fiala: ...není nic než .. (ke stému výročí narození F. P. Ramseye)
- 12. listopadu 2003 Zdeněk Neubauer: Písmo – Počet – Pořadí Aneb Jak povstala čísla?
- 26. listopadu 2003 Zdeněk Konopásek: Ekonomie participace: angažovanost veřejnosti ve sporech o spalovnu Malešice
- 3. prosince 2003 Ladislav Benyovszky: Heideggerova idea topologie bytí
- 10. prosince 2003 David Vávra: Vlastní tvorba
- 17. prosince 2003 Ivan Lefkovits: Buňky promlouvají k filosofům

2004

- 7. ledna 2004 Jan Šebestík: Filosofický odkaz Jeana Cavaillese
- 18. února 2004 Zdeněk Neubauer, Tomáš Škrdlant: ŽIVLY – aneb prozíravost českého jazyka
- 3. března 2004 Jan Sokol: Je můj život opravdu můj?
- 10. března 2004 Edvard Outrata: Reforma státní správy – největší zanedbání naší transformace
- 17. března 2004 Zdeněk Pinc: Dva způsoby, jak myslet smysl života
- 24. března 2004 Zdeněk Kratochvíl: Význam Zenonových paradoxů
- 7. dubna 2004 Jiří Fiala: Proč je podle Bolzana prostor třírozměrný?
- 14. dubna 2004 Petr Piřha: K otázkám české mythologie
- 28. dubna 2004 Martin C. Putna: Český katolický fašismus?
- 5. května 2004 Jan Vodňanský: Proměny mediálního světa aneb Moje setkání s Vilémem Flusserem
- 19. května 2004 Antonín Střížek: O čtení obrazu a mé vlastní tvorbě
- 6. října 2004 Jiří Kabele: Zamyšlení nad rozvojem
- 13. října 2004 Ivan Dejmal: Místo, vlastnictví a svoboda
- 20. října 2004 Miloš Rejchrt: Nápad biblického fundamentalisty
- 27. října 2004 Zdeněk Neubauer: Unde novum? aneb Kosmodicea
- 10. listopadu 2004 Mojmir Horyna: Výtvarné umělecké dílo jako rozvrh
- 1. prosince 2004 Petr Vopěnka: Osud množinové matematiky
- 8. prosince 2004 Stanislav Komárek: Člověk podle Portmanna aneb Proč jsme věčnými dětmi
- 15. prosince 2004 Tomáš Kulka: Umění a falzum

2005

- 5. ledna 2005 Zdeněk Neubauer: Večer tříkrálový – znak, podoba, tělo
- 12. ledna 2005 Jan Palouš: Věk galaxií
- 23. února 2005 Jan Sokol: Má Evropa nějakou identitu?
- 9. března 2005 Cyril Höschl: Schizofrenie jako porucha zpracování informací
- 16. března 2005 Anton Markoš: Digitální zápis a živé tělo
- 30. března 2005 Jiří Langer: Co dal "Annus mirabilis 1905" filosofii
- 6. dubna 2005 Jiří Fiala: Kusánovy krásné kvadratury kruhu?
- 27. dubna 2005 Zdeněk Kratochvíl: Co chceme a nechceme vidět na řeckém umění, filosofii i náboženství
- 18. května 2005 Zdeněk Neubauer: Soumrak darwinismu – Rádlovo trapné přehmátnutí či trefné vyhmátnutí? (Nad chystaným vydáním prvního překladu Rádlových Dějin biologických teorií, apotheosis prima)
- 25. května 2005 Štěpán Špinka: Člověk a připodobnění bohu v Platónově filosofii
- 12. října 2005 Václav Břicháček: Sedm setkání s výzkumnými pracemi P. Zimbarda
- 19. října 2005 Petr Janyška: Francie v dnešní Evropě
- 26. října 2005 Aleš Pultr: Problém čtyř barev

- 9. listopadu 2005 Zdeněk Neubauer: Darwinistický původ secese? aneb evoluční učení v Novém Umění
- 16. listopadu 2005 Ivan M. Havel: Prožívání situací
- 23. listopadu 2005 Antonín Střížek: O čtení obrazu a vlastní tvorbě II.
- 7. prosince 2005 Jaroslav Nešetřil: Stromy v matematice a umění
- 14. prosince 2005 Martin Palouš: O svobodě projevu
- 21. prosince 2005 Jiří Fiala: Descartes

2006

- 22. února 2006 Petr Vopěnka: Uvažování scientistů
- 1. března 2006 Jan Sokol: Politika hledá nové téma
- 15. března 2006 Prokop Toman: Deformace informace
- 22. března 2006 Milan Balabán: Biblická zvěst jako relativizace nebo likvidace všech údajně absolutních hodnot
- 5. dubna 2006 Karol Sidon: Význam judaismu
- 12. dubna 2006 Zdeněk Kratochvíl: Řecká astronomie před Platonem aneb astronomie a astromantie před astrologií
- 26. dubna 2006 Jan Foll: Záhady času a prostoru ve filmu
- 3. května 2006 Zdeněk Neubauer: Naturae iconographia sacra – posvátná ikonografie živé
- 17. května 2006 Petr Král: Metafyzika pro chodce
- 11. října 2006 Stanislav Komárek: Zvěrstvo, bestialita, zhovadilost
- 18. října 2006 Fatima Cvrčková: Rostlina jako cizinec aneb o rozmanitosti forem a strategií života
- 25. října 2006 Vlastimil Zuska: Narativní událost
- 1. listopadu 2006 Jiří Fiala: Co přesně znamená přesně?
- 8. listopadu 2006 Eduard Bakalář: Ochutnávky z evoluční psychologie
- 15. listopadu 2006 Rudolf Kučera: Staré problémy demokracie v novém vydání
- 22. listopadu 2006 Roman Joch: Lze s jistotou poznávat? aneb Pravda, svoboda a duše
- 29. listopadu 2006 Arno Pařík: Existuje židovské umění?
- 6. prosince 2006 Zdeněk Pinc: Co děláme, když moralizujeme mravnost nebo naopak, a jak k tomu přijde etika
- 13. prosince 2006 Filip Karfík: Patočka jako filosof dějin
- 20. prosince 2006 Petr Kůrka: Intuice a formalizace v matematice

2007

- 10. ledna 2007 Jan Šebestík: Zamyšlení nad dějinami vědy
- 21. února 2007 Jiří Fiala: Možnosti a nutnosti
- 28. února 2007 Anton Markoš: Vznik života
- 7. března 2007 Ivan M. Havel: Vzpomínky, sny a výmysly
- 14. března 2007 Julius Tomin: Platónův Theaitétos ve vztahu k dialogům s ním dramaticky souvisejícím
- 21. března 2007 Zdeněk Kratochvíl: Hmota, duch a informace
- 28. března 2007 Roman Joch: Ironie a hierarchie – Evelyn Waugh, Brideshead Revisited a kritika modernity
- 4. dubna 2007 Jiří Langer: Empirismus a racionalismus ve vědeckém poznání
- 11. dubna 2007 Stanislav Sousedík: Základy filosofické etiky Tomáše Akvinského
- 18. dubna 2007 Ivan Martin Jirous: Against conceptualism
- 25. dubna 2007 Martin Petiška: Zázraky a současný svět
- 2. května 2007 Miroslav Petříček, Jan Foll: Tajemství identity v současném filmu
- 9. května 2007 Jefim Fištejn: Rusko-německý mystický román
- 16. května 2007 Bedřich Velický: Rozmezí mikrosvěta a makrosvěta

Příloha C – Scénář rozhovoru

1. Na jaké semináře jste chodil a jak dlouho?
2. Proč jste se rozhodl se jich účastnit?
3. Organizoval jste nějaké semináře sám?
4. Kolik účastníků běžně chodilo na semináře?
5. Jak často se Vámi navštěvované semináře konaly?
6. Jak jste se o nich dozvěděl?
7. Účastnili se seminářů i lidé, kteří jiným způsobem v disentu nepůsobili?
8. Co pro Vás docházení na tyto semináře znamenalo?
9. Bylo na seminářích něco, co se Vám nelíbilo?
10. Co lidi vedlo k tomu, že se účastnili?
11. Kde účastníci běžně pracovali?
12. Chodili na ně spíše muži nebo ženy?
13. Jaké bylo Vaše původní dosažené vzdělání?
14. Jaké bylo přibližně věkové složení účastníků?
15. Jak moc byla skupina otevřená nově příchozím?
16. Pokračovaly v nějaké formě tyto semináře i po revoluci?
17. Pokud jste na semináře docházel déle, jakým způsobem se měnily v čase?
18. Byl jste i na seminářích zahraničních přednášejících? V čem byly jiné než ty, kde přednášeli Češi? – dát to jinam, spíš na konec, nebo doplňková
19. Pokud jste byl na nějakém semináři zahraničních přednášejících, kdo na něm přednášel a jak na Vás působil, jak pracoval s publikem?
20. Jak byly semináře vedeny? (spíše výkladově, nebo byly vedeny ve formě diskusí).
21. Měl jste během docházení na semináře pocit, že jste součástí nějakého užšího společenství?
22. Měl jste pocit, že díky docházení na semináře rostete, kultivujete se, nebo byla motivace chodit na semináře jiná?
23. Co jste se v rámci docházení na semináře naučili do dalších sfér Vašeho života?
24. Dokážete popsat, jaké byly mezilidské vztahy ve skupině lidí, kteří docházeli na semináře?
25. Měl/a jste během docházení na semináře pocit občanské hrdosti?
26. Využil/a jste nějakým způsobem znalosti získané docházením na semináře po roce 1989?
27. Dokážete srovnat, zda jste se cítil být více občansky angažovaný před rokem 1989 nebo po něm?
28. Pokud jste se po roce 1989 rozhodl dále občansky angažovat, jakým způsobem?

Příloha D – Informovaný souhlas

Informovaný souhlas s poskytnutím rozhovoru a dalších informací pro bakalářskou práci: Bytové semináře jako fenomén občanského vzdělávání v období tzv. normalizace v Československu

Držitel souhlasu: Jitka Černá

Adresa:

E-mail:

Předmět a provedení: Výzkum se zaměřuje na problematiku bytových seminářů, které probíhaly v období tzv. normalizace v Československu.

Výzkum je prováděn v rámci zpracování bakalářské práce na katedře andragogiky a personálního řízení na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze.

Výzkum bude veden formou rozhovoru. Rozhovory budou probíhat online formou videohovoru, na případné doplňující otázky poté bude respondent odpovídat písemně. Obsah rozhovoru bude dále analyzován a interpretován pro účely bakalářské práce. Případný zvukový záznam bude sloužit pouze pro potřebu doslovného přepisu a bude k dispozici pouze Jitce Černé.

Zvukový záznam a doslovný přepis bude Jitka Černá uchovávat u sebe.

Doslovné citace částí přepisu mohou být použity v závěrečné bakalářské práci.

Prohlášení

Souhlasím s poskytnutím rozhovoru a dalších souvisejících informací. Rozumím výše uvedenému textu a souhlasím s jeho obsahem. Rozumím tomu, že obsahem rozhovoru a dalších informací mohou být i osobní a citlivé záležitosti a obtížná témata. Rozumím tomu, že nemusím odpovídat na obtížné nebo nepříjemné otázky. Rozumím tomu, že mohu úplně zrušit svou účast na výzkumu.

Jméno a příjmení:

Datum a podpis:

Příloha E – Seznam narátorů

RNDr. Kamila Bendová, CSc.

doc. Ing. Ivan Miloš Havel, CSc., Ph.D.

prof. PhDr. Jiří Holý, DrSc.

Ing. Ivan Chvatík, dr. h. c.

prof Mgr. Miroslav Petříček, Dr.

doc. JUDr. Petr Pithart, dr. h. c.

Mgr. Miloš Rejchrt

doc. RNDr. Marek Špinka, CSc.